

Hoofdstuk 8 Brazilië

8. Algemeen

Meer dan voor Noord Amerika hadden Europeanen belangstelling voor Brazilië. Nederlanders bepaalden gedurende onze eeuw in hoge mate de Europese beeldvorming van land, bevolking en cultuur. Dit ondanks het verlies van de kolonie in 1654. Schilderijen van graaf Johan Maurits van Nassau, Nederlands gouverneur in Brazilië (1637-1644) die hij schonk aan de Franse vorst Lodewijk XIV, Braziliaanse landschappen en producten van de hand van de schilder Frans Post, leverden de concrete illustraties, evenals zijn geschenken aan Duitse vorsten.¹ Vóór het Nederlandse verlies van Brazilië werd de beeldvorming met betrekking tot Indiaanse volken bepaald door anti-rooms-katholieke sentimenten en door overwinningen op Portugal en Spanje. De praktijk van de Portugese en Spaanse dictatuur in Centraal en Zuid-Amerika maakte de Indiaanse slachtofferrol een dankbaar onderwerp op de protestantse kerkagenda en vestigde een beeld van Indiaanse onschuld.² Naderhand werd de beeldvorming overheerst door kennis van exotische naturalia.

Omgekeerd trachtten protestanten vanaf 1624 in Brazilië de beeldvorming van het (Europese?) christelijke geloof te bepalen door eigen evangelische boodschap ingang te doen vinden, zowel onder natives als onder Africano's die door Portugezen naar Brazilië waren gevoerd, alsook bij gemengde volken, mestiezen (Brazil-Portugees) en mulatten (Brazil-Africano's). De gereformeerde kerk claimde er ruimte voor haar ontmoeting met alle volken. Ook zij wenste cultureel in te grijpen in de Brazilindiaanse samenleving. De vraag rijst of Noord-Europeanen andere christelijke waarden brachten dan Zuid-Europese christenen en misschien Indiaan werden met de Brazilindianen of dat toch opnieuw veeleer het omgekeerde gebeurde.

Voor Nederlanders - en Fransen in hun kielzog - vormde het Braziliaanse gebied gedurende het Nederlandse bewind in Brazilië van 1630-1654 een veroveringskolonie. In 1624 vertoonden zich in het noordoosten van Brazilië Nederlandse oorlogsschepen, opnieuw vanaf 1630. De militaire bevelhebberstructuur op de schepen kon zich aan land gemakkelijk voortzetten door vestiging van een hiërarchieke infrastructuur, centralisering en voortzetting van een monocultuur. Dit in tegenstelling tot Nieuw-Nederland waar zich vanaf het prille begin een burgerlijk bestuur aandeede. Daar had de WIC rekening te houden met het gezag van patroon Van Rensselaer. Op een handelsvloot was er bovendien plaats voor een predikant in de Brede Scheepsraad, niet voor de ziekentrooster, maar een predikant deelde niet in het maritieme gezag over soldaten en scheepslieden. Zowel ontstaan als verdeling van bestuurlijk en kerkelijk gezag in het door Nederlanders op Portugezen veroverde gebied vergt dus zeker hier allereerst aandacht om kleur en reikwijdte van kerkelijke bevoegdheden te karakteriseren. De verovering bracht ook met zich mee dat Brazilindianen op een andere manier dan in Noord-Amerika deel uitmaakten van de koloniale samenleving. Amerindianen ervoeren daar geen militaire druk, omdat er geen Europese vijand te bestrijden was zoals in Brazilië.

Gerekend vanuit Brazilindiaans perspectief begon er zich in 1628 een intense relatie te ontwikkelen tussen vooraanstaande Brazilindianen en protestanten. Dit liep uiteindelijk in 1661

1 Vgl. Whitehead (e.a.), *Portrait of Dutch 17th century Brazil*; vgl. Joppien, 'Dutch vision', 297-376.

2 Mannen als Udemans, *Geestelyck Roer*, passim, oriënteerden zich aan Bartholomeus de las Casas' *Brevissima Relacio*, vertaald als *Spiegel der Spaenscher Tyranny*, Amsterdam 1620.

voor hen uit op een door de Staten-Generaal in de Republiek definitief genegeerd drama. Sindsdien konden Jezüieten ongestoord hun gang gaan en in 1692 de lekenprediker João Pregador in de gevangenis van Recife ombrengen. Hij onderging hetzelfde lot als stamhoofd Pedro Poty in 1651. Deze had zich sinds 1628 in Leiden bij de kerk gevoegd. De gereformeerde kerk kan dus duurzame invloed op Brazilindianen niet worden ontzegd, al beweren historici als Boxer het tegendeel. Braziliaanse historici als De Mello (1978) en Silva (2005) menen dat de invasie van calvinisten in Brazilië een religieoorlog ontketende doordat een eind werd gemaakt aan al het moois dat kerkelijk door Portugezen voor Brazilindianen was opgebouwd. De vraag of en in hoeverre Brazilindianen als Poty en Joodse Portugezen veranderd waren door het nieuwe geloof, dan wel zelf die nieuwe religie hadden gewijzigd, komt aan de orde in het thematische deel van dit hoofdstuk.

Na de tekening van de bestuurlijke situatie zal de opbouw van de nieuwe kerk in deze kolonie worden geschetst. Dit behelst een fase van *kerkoprbouw* (1628-1636) waarna die van *kerkconsolidatie* volgde, namelijk sinds de komst van Johan Maurits (1604-1697) in het voorjaar van 1637. Deze consolidatieperiode (1636-1649) ging over in een derde fase, namelijk van *uitroeiing*; het begin daarvan werd gemarkeerd door de arrestatie van Pedro Poty en van een predikant, Jodocus a Stetten, in 1649, terwijl de dood van João Pregador daarvan het sluitstuk vormde in 1692. Schalkwijk maakt de kerkelijke ontwikkelingen afhankelijk van de politieke context, alsof de kerk met de WIC in Brazilië arriveerde en er in 1654 verdween. Bij de bespreking van de kerkelijke opbouwfasen zal op zijn indeling nader worden ingegaan. Kortom, in het eerste onderdeel van dit hoofdstuk (A: 8.1 - 8.5) verdient de Braziliaanse situatie enige toelichting en de komst van Europeanen, zowel de inrichting van het Portugese als het Nederlandse bestuur. Dit om vervolgens de context van de ontwikkelingen vóór en na 1628 te verstaan en het karakter van het Nederlandse gezag te kunnen typeren. Pas dan kunnen de fasen van kerkontwikkeling worden besproken, waarbij de feitelijke ontmoeting van de kerk met de autochtone volken reliëf zal krijgen.

In het tweede deel van dit hoofdstuk (B: 8.6 – 8.7) zal thematisch worden ingegaan op de protestantse ontmoeting met de diverse volken, want destijds demonstreerde zich de ethisch-religieuze frontiers voor de kerk binnen de koloniale samenleving. Allereerst betreft dit de ontmoeting met Joodse en rooms-katholieke Portugezen, vervolgens met Brazilindianen, ten slotte die met Africano's. Deze laatste werden voorwerp van het slavernijdebat in Europa. Johan Maurits kreeg voor de Republiek een beslissende stem in de politiek-economische acceptatie van slavernij lang nadat deze in het Midden-Oosten en binnen het christelijk (Zuid-) Europa volop in zwang was geraakt. Evenzeer had hij een beslissende stem in de acceptatie van de slavenhandel die vanaf 1640 regelmatig door Noord-Europeanen werd aangegaan met vorsten in West-Afrika, meer nog voor Brazilië dan voor Noord-Amerika. Daarom zal in dit hoofdstuk over Brazilië breed op het slavernijdebat worden ingegaan. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele conclusies ten aanzien van de effecten die de gereformeerde religie had op de door Fransen en Nederlanders ongeveer sinds 1600 aangetroffen volken in noordoost Brazilië.

A: politiek-bestuurlijke situatie en kerkelijke ontwikkelingen

8.1. Braziliaanse situatie

Tijdens ontmoetingen met Europeanen spraken Brazilindianen over zichzelf in microtermen en maakten zij zich bekend als een wirwar van al dan niet verwante volken. Volgens Europese beschrijvingen trof men in Brazilië twee hoofdgroepen aan: de merendeels aan de kust wonende Tupi die tot de Tupi-Guarani-taalfamilie behoorden en een 'lingua general' kenden. De tweede

groep Brazilindianen bestond uit 'wilde, kannibaalse' Tapuya in het binnenland. Ze waren de gezworen vijanden van de Tupi. Beide groepen hadden zich ondanks interne oorlogen en hun zwervend bestaan weten te handhaven. In Rio Grande do Norte en Ceará trof men o.a. de gevreesde Tapuyastam Tarairiu aan met hun hoofd João Nhandui.

Het kustgebied leende zich voor een agrarisch bestaan, in het binnenland bood de jacht overlevingskansen. Brazilindianen waren individueel soms tot slavernij gebracht, nl. waar zij door Portugezen tijdens gevechten waren 'buitgemaakt', of wanneer zij een alliantie hadden gesloten met Fransen en Nederlanders. Portugezen hadden voorts vanaf 1538 Africano's uit Angola gehaald voor de riet- en suikervelden en de suikermolens. Ook zij – hun aantal bedroeg al vóór 1640 zeker 500.000 - werden tot het christendom gerekend.

De Portugezen trachtten al deze volken hermetisch af te sluiten voor contact met protestanten toen deze de kust van Brazilië verkenden. Aanvankelijk respecteerden Nederlanders dit, anders dan Franse ondernemers. Zij verwachtten van Spanjaarden hantering van dezelfde gedragscode. Zeer gebelgd waren ze daarom toen Melchior van den Kerckhove die met veel Spanjaarden en Portugezen als bemiddelaars aan boord naar Angola was gevaren, op zijn tocht in 1599 door deze bemiddelaars gevangen werd genomen. De Spanjaarden en Portugezen waren er met zijn grootste schip vandoor gegaan. Zulke verwickelingen zullen wederkerig zijn geweest en zullen hun uitwerking op de negatieve relatie tussen Nederlanders en Portugezen niet hebben gemist. Nederlanders en Fransen verkenden ook na 1598 de noordoostkust om uit te vinden waar zich weinig of geen Portugezen bevonden. Hoe noordelijker des te minder trof men er Portugezen aan. In Nederlandse beschrijvingen oriënteerde men zich aan rivieren die in zee uitmondden, vooral de Paraíba en Rio Grande do Norte. Ondanks het Portugese communicatieverbod sloten sommige volken zoals Tapuya in het noorden verdragen met Noord-Europeanen.

De volken werden door Nederlandse kooplieden en scheepskapiteins gekarakteriseerd aan de hand van mogelijkheden voor wederzijdse ruilhandel en naar de Brazilindiaanse manier van oorlogvoering. Zo in het vroege verslag van Hessel Gerritsz waarvan we een korte samenvatting geven. Calvinisten als Usselinx en Ruiters spraken overigens in hun verslagen meer dan Gerritsz. over voortplanting van hun religie. Zulke gegevens werden dankbaar door predikanten in de Republiek voor hun toehoorders gebruikt. Daardoor kon de gedachte postvatten dat volken in Brazilië tot bekering konden worden gebracht. Gerritsz. gaf met anderen het volgende beeld.

Bij hun aankomst op de Braziliaanse kusten werd scheepslieden talrijke producten aangeboden door Tupi en Tapuya. Laatstgenoemden waren groot van lijf en leden, streden met handpijlen zonder het gebruik van een boog. Verder het binnenland in woonden de 'Jandovi' of Nhandui die ook 'met de pijl uit de hand' vochten. Achter de Jandovi woonde de 'natie' van de Karakiri in de regio Ceará. Andere stammen, de Icareguassu en de Sumbararatou, woonden 10 dagen lopen - men werd gegidst door Tapuya – landinwaarts, vanaf de Traição-baai in Rio Grande do Norte gerekend. Met de Tupi-stammen aan de kust ten zuiden van de Paraïbarivier, namelijk met de Potiguares of Tiguares die met pijl en boog vochten, ontstonden er ook nauwe banden. De Tiguares en Suberianou werden ook in Noord-Europese annalen als christenen getypeerd en daarom als Tupi aangemerkt, en wel omdat deze 'bidden, sommige zelfs schrijven konden, maar de andere natie niet'. In dit noordoosten werden weinig Portugezen, wel 'veel swarten van Guinee en Angola' aangetroffen die uit Portugese slavernij waren 'weggelopen'. Zij hadden een grote kolonie in het binnenland gevormd, Palmares geheten. Tupi en Africano's waren, zo was de Nederlandse conclusie, potentiële hulptroepen om vaste voet in dit land te krijgen. Historici als De Laet, Barlaeus, Montanus en Nieuhoff verwerkten deze eerstehands verslagen evenals latere prenten en schilderijen. Hun samenvattende beschrijvingen droegen aanzienlijk bij in de

beeldvorming over Brazilië. Daarin gaven ze ook een impressie van de religie van de aangetroffen volken.

Arnoldus Montanus (1625-1683) noteerde dat er volgens Nederlanders onder Tapuya 'geen voetstappen' van godsdienst waren te vinden, al vereerden zij het 'zeven-gesternte' en dichtten ze een goede en een kwade god een geestelijk bestaan toe. De goede godheid had geen rituele verering nodig. Deze deed hen per definitie geen kwaad. De kwade god moest worden bevredigd om onheil te voorkomen. Dit werd bereikt door offers en 'bidden' en dat hield in: veel dansen, drinken en gezang. Of concreter: voor het ceremonieel groepeerde de menigte zich na veel drinken en zingen rond drie shamans. Twee van hen bedwelmden zich door wolken van tabaksrook dat ze verkregen van de tussen hen instaaende derde shaman die daarvoor een gedraaide pijp in de rechterhand hield. Na dit bedwelgingsritueel zonderde zich het drietal vijf dagen lang af. Gedurende die tijd werden ze van eten en drinken voorzien dat tegelijk ook voor de kwade geest 'Maraka' werd neergezet. Deze ceremonie was instrument om eigen wereldorde veilig te stellen. Daarin functioneerden ook de overledenen. Want de gestorvenen werden verbrand en hun as begraven om de vruchtbaarheid van het land te bevorderen. Bovendien, buitgemaakte mensen werden opgegeten om hun potentie en krachten in zich te kunnen opnemen. Aldus dachten Tapuya hun welzijn, vrede en veiligheid zich te kunnen waarborgen.³ De vraag is of zij een inbreuk duldden van nieuwelingen in hun leefwereld. Diverse Europeanen presenteerden zich er immers. Hun komst zal worden geschetst, zodat daarna de inslag van het christelijke geloof op de Braziliaanse omgeving en de kerkplanting in Brazilië kan worden beschreven.

8.2 *Vreemdelingen in Brazilië*

8.2.1. *Portugees bestuur*

Vanaf de zestiende eeuw werden de volken in Brazilië met Fransen, Portugezen en Spanjaarden geconfronteerd.⁴ Ontdekkingsdrift bracht de Portugese marraan Fernando de Noronha in 1503 naar een eiland voor de Brazilindiaanse noordoostkust dat sindsdien zijn naam draagt. Fransen betraden de kust bij Maranhão en de baai van (nu) Rio de Janeiro in het zuiden. In 1520 werden zij in het noordoosten, waar zij tot het gebergte waren doorgedrongen op zoek naar edelgesteente, door Portugezen verdreven. In 1531 wisten Fransen hun anti-Portugese contacten met Brazilindianen te vernieuwen en het eiland Ithamaraca te bezetten. Echter, zowel daar als in Maranhão bleek de Portugese slagkracht hen ondanks hun Brazilindiaanse bondgenootschap te sterk evenals in de jaren 1615-1620. Natives werden dus vanaf de zestiende eeuw gedomineerd door Portugezen op grond van het Tordesillas-verdrag en golden voor Spanjaarden en Portugezen als gedoopte christenen. Ook de Tupi zelf hadden trouwens voortdurend geprobeerd de Portugese invasie tegen te houden, zo bij de slag in 1538 om Igarassu in het noordoosten. De Portugezen zagen hun overweldiging van natives echter als gebedsverhoring waarom zij na de slag op de heuvelrug van Igarassu als vervulling van een aan hun God gedane gelofte de eerste kerk in het noordoosten bouwden. Naar de paniek aanval die zich onder Tupi had voorgedaan bij het zien van Portugese schepen werd deze hoge kerkplek door hen Igarassu genoemd, oftewel: 'grote kano's'.

Een nieuw tijdperk brak definitief voor Brazilië in 1549 aan. Portugezen vestigden toen hun bestuur in Bahia, dat tegelijk zetel werd van de bisschop en het hoge gerechtshof. Spaanse en

³ Montanus, *Nieuwe en Oude Wereld*, 362-366.

⁴ Boxer (1993) en Van der Straaten (1988) geven de handelspolitieke, Schalkwijk (1998) de kerkelijke ontwikkelingen, De Mello (2001) behandelt deze sociohistorisch, Silva (2005) religieus-historisch.

Portugese kooplieden waren uit op Brazilhout als vergrondstof en voerden de rietsuikercultuur in. Europeanen betitelden het land met de naam Brazil naar de aangetroffen houtsoort, al was eerder de naam Santa Cruz in omloop, ontleend aan Jezus 'kruisdag' omdat Portugezen de kust op die dag ontdekten. Ook andere producten als katoen en tabak bleken de moeite van het reizen waard, suiker werd echter favoriet. De nieuwe bestuursorganisatie werd afgestemd op het exploiteren van rietvelden of plantages en de suikermolens ('ingenios'). De bevolking uit de kustgebieden werd samengebracht in dorpen ('aldeias') rond de suikermolens. Dit leidde tot een drastische verandering in hun semi-nomaden bestaan. Het gezag kwam in handen van landheren (moradores) die uitgestrekte stukken land, capitánias van de Portugese en Spaanse kroon in eigendom ontvingen. Voorwaarde voor deze heren was dat ze het gebied in cultuur brachten ten bate van de Portugese en Spaanse handel. Vijftien erfelijke capitánias werden ingericht die zich waar mogelijk uitstrekten tot diep in de berglanden. De directe leiding lag in handen van kapiteins die in een hiërarchisch systeem functioneerden onder een opperkapitein. Vandaar de benaming 'capitánias'.

Het Portugese bestuur over de kuststreek tussen de Amazone-delta en de baai van Paranaguá werd geografisch ingedeeld. Het noorden telde drie capitánias: Pará, Maranhão en Ceará. Deze regio's hadden zich van de rest van Portugees-Brazilië afgescheiden en vormden een aparte kolonie met als hoofdkwartier São Luis de Maranhão. Ondanks de uitgestrektheid en dunne bevolking werden de Fransen daar verdreven. Deze wereld had de paus immers tot Portugees bezit verklaard. Van Kaap de Sao Roque tot Paranaguá was de kuststreek verder opgedeeld in twaalf capitánias. De belangrijkste Portugese bevolkingscentra bevonden zich sinds 1620 rond de stad Olinda in de capitania Pernambuco, voorts rond San Salvador aan de Allerheiligenbaai (Bahia de Todos os Santos), vervolgens rond Rio de Janeiro en ten slotte op de hoogvlakte van São Paulo in het uiterste zuiden. Het meest welvarend was Pernambuco.

Het Portugese vestigingsimperialisme en haar kerkpolitieke suprematie rustte dus op het verdrag van Tordesillas uit 1493, waarom kerkelijke bestuurders niet op de toestemming van Brazilindianen, maar op die van Europese machthebbers waren aangewezen. Priesters hadden op gezag van de Spaanse koning – tot 1641 was Portugal onderdeel van Spanje - nieuwe suikerplantages ingewijd. Gebieden in het binnenland werden op die manier aan het gezag van de oorspronkelijke bevolking onttrokken. Voortdurende opening van suikerrietvelden en de bouw van suikermolens betekende dat de Portugese macht fysiek steeds dieper het land binnendrong. De moradores waren verenigd in o.a. de Kamer van Olinda en van Paraíba en vormden het politieke gezag, gebaseerd op reglementen van de koning in Portugal. Dit strekte zich dus over de oorspronkelijke volken uit. De Tupi werden schatplichtig zoals ieder die aan dit politieke kerkbewind werd onderworpen. Onder formele aanvoering van de gouverneur-generaal in Bahia was de macht van de suikerbaronnen bijna onbeperkt. Behalve door de koning ver weg konden ze nog worden ingetoomd door Jezuïeten. De heren lieten zich in agrarisch, sociaal en ander opzicht bedienen door zowel Brazilindianen als opgekochte Africano's. De Portugese slavenhandel 'bloede'. Naar Portugese opgave was hun import al in 1448 begonnen en omvatte het Berbers, Arabieren en zwarte Afrikanen. Hun aantal was van 1448 tot 1505 gegroeid van 136.000 tot 151.000 personen. Sinds 1570 nam het met twee tot drieduizend per jaar toe.⁵ Africano's waren in de zeventiende eeuw voor een groot deel bezit van Joodse 'christen' kooplieden in Bahia en Olinda en van Portugees-Joodse en Portugees-Brazilindiaanse grootgrondbezitters zoals mulat João Fernandes Vieira. Joodse Portugezen vormden minstens 14 % van de bevolking en waren onderdeel van de christelijk Portugese

⁵ Silva, *Holandeses*, 125v.

monocultuur evenals zij dat als sefardische Joden in Portugal waren geweest.

In Portugal was het politieke beleid erop gericht vervelende en misdadige mensen uit de samenleving te verwijderen en naar de koloniën te sturen. In de overzeese bevolkingspolitiek werd geen etnisch onderscheid gemaakt tussen Brazilianen, Africano's en Europeanen, waarom er op ruime schaal mengvolken als mestiezen (Portugees-Brazilindiaans) en mulatten (Portugees-Afrikaans) ontstonden. Daarom zou de oorspronkelijke identiteit van Brazilindianen volgens Silva nog altijd als 'luso-brasileiros' zijn te karakteriseren, te weten naar de afkomst van Portugezen uit het door de Romeinen genoemde Lusitanië of Portugal.

Volgens Portugese bronnen bestond de Brazilindiaanse samenleving vóór de komst van protestanten uit eerbare lieden. Er waren welvarende mensen die zo'n veertig-, vijftig-, soms tachtigduizend cruzados bezaten. Anderen hadden zich echter diep in de schulden gestoken en leden flinke verliezen in hun handel op Guinese en Angolese slaven. Veel Africano's stierven op zee. Zulke verliezen vermenigvuldigden zich met buitensporige uitgaven. Toch, kooplieden kleedden zich evenals hun vrouwen en kinderen in bonte fluwelen en zijden stoffen en leefden in een roes van verkwisting. Vrouwen waren evenals de heren verzot op 'festas', vooral waar deze gepaard gingen met stierengevechten. Er bestond onder de bevolking meer ijdelheid in Pernambuco dan in heel Lissabon, zo werd gezegd. Waar Brazilindianen zich aan Portugezen verplicht wisten, deelden ze soms in deze welvaart. Hun leefwijze bracht echter, aldus Portugese klachten aan het Spaanse hof, verdorvenheid van zeden en corruptie van lokale rechtspraak voort. Woeker, overspel, diefstal, zelfs moordaanslagen bleven ongestraft. Iedere ongerechtigheid kon met een paar kisten suiker worden gesust. Ook al werden Portugezen naar Brazilië verbannen bij overtredingen van morele en godsdienstige wetten en werden slaven er slecht behandeld, het bleef gelden als een christelijke kolonie.

Behalve bestuurlijke werden er kerkelijke maatregelen getroffen. Brazilindianen vielen onder het toezicht van Jezuiten, zowel vrijen als slaven. Slaven werden soms net als Brazilindianen beschreven onder de naam 'tamme Indianen'. De Jezuiten werden verantwoordelijk gesteld voor het onderwijs aan alle kolonisten en volken. Zij hadden een tweetal Brazilindiaanse jongeren de door hen vereiste educatie laten ondergaan en hen vervolgens ingezet voor de bekering van hun stamverwanten. Zowel onder Zuid-Europeanen als onder Brazilindianen rees er regelmatig verzet tegen de Jezuiten. Andere orden hielden zich amper met de bekering van natives bezig. Hun militante geloofsgenoten kochten vaak Africano's op om hen een goede behandeling te garanderen. In kloosters en huizen werden ze dan bijeengebracht. Wel zetten deze kerkbestuurders hen ook als slaven in voor de suikerproductie evenals voor allerlei ambachten en kunstactiviteiten. Daarin werd geen onderscheid gemaakt tussen Brazilindianen of Africano's, weggehaald bij priesters, hoge landheren en magistraten. In de dagelijkse gang van zaken werden slaven door hun moradores volgens klachten van Jezuiten vaak gehinderd om op tijd de kunstig uitgevoerde misplechtigheden bij te wonen. Uit hun onderlinge communicatie bleek de minachting van heren voor hun slaven. Ze zeiden zich ervoor te schamen, wanneer 'deze naakte en stinkende' Brazilindianen en Africano's in de buurt van hun familieleden in de kerkbanken moesten zitten. Ook schroomde men niet slaven regelmatig als 'honden' en 'vuil' aan te duiden. Dergelijke benamingen waren overigens ook in Europa algemeen in gebruik voor bepaalde bevolkingsgroepen. Portugese bronnen vermelden dat er toen al een aantal van 40.000 Africano's werd geteld die als christen waren geregistreerd. In 1623 waren er inclusief in Maranhão ongeveer zestig- tot zeventigduizend mensen van meer of minder Europese afkomst. De Tupi waren deels door eigen, deels door Spaans-Portugese oorlogen en ziekten gedecimeerd, ook deels tot slavernij gebracht of uit de onmiddellijke omgeving van kustnederzettingen verdreven. Anderzijds, door huwelijken met Portugezen en

Joden groeide het aantal 'luso-brasileiros' fors.

Portugees Brazilië werd dus nog gezien als een corpus christianum naar middeleeuws model. De geografische indeling was voedingsbodem voor een mogelijke verdeling van de macht tussen de politieke hoofden van de diverse capitánias. Onder Portugees bestuur was de centrale bevoegdheid en monoculturaliteit echter gegarandeerd door de absoluut dominante kerkpolitiek ingezet vanuit Bahia en Portugal. De vraag is of dat onder Nederlands bewind zo bleef. Na een kortstondige verovering van Bahia (1624-1635), zagen protestanten vanaf 1630 kans er hun gezag en kerk te vestigen als springplank voor missionaire ontmoetingen onder de aangetroffen stammen en volken.

8.2.2 *Fransen, Nederlanders en Brazilië*

Na hun pogingen in 1520 kwamen Fransen vanaf 1565 in deze contreien terug. Op instigatie van de Franse admiraal Gaspard de Coligny werd er vanaf 1557 in het zuiden een kolonie gesticht ondanks – sinds 1534 - permanente aanwezigheid van Portugezen. Interne twisten ruïneerden de kolonisatiepogingen van hugenoten. Hun contact met de bevolking was echter effectief. Ze wisten een geloofsdocument, de Guanabara-belijdenis, op te stellen en Jacques le Bailleur drong met zijn evangelieprediking door tot de Tamoio's totdat hij op instigatie van Jezuïeten gevangen werd genomen en opgehangen. De moord op De Coligny in Parijs (1572) maakte abrupt een eind aan de nodige ondersteuning. De Léry beschreef hun activiteiten en droeg de vijfde editie van zijn verslag in 1599 op aan Louise de Coligny, vrouw van Willem van Oranje. Vervolging veroorzaakte nieuwe kolonisatiepogingen. Eerder in hoofdstuk drie werd geattendeerd op een hugenotenexpeditie die, na een verderfzaaiend avontuur in West-Afrika op het eiland Arguin, in Brazilië eindigde in een bloedbad. Later trokken veel Fransen onder bescherming van de WIC naar Brazilië, zoals de Frans-Spaanse predikant Joachim Vincent Soler. In 1645 smeedden sommige Portugezen gelijksoortige plannen als in 1572 toen ze een opstand beraamden tegen het Nederlandse bewind in noordoost Brazilië. Ze wilden de Nederlandse bestuurselite die voor een bruiloft zou bijeenkomen, overrompelen en uitmoorden. Het plan werd echter ontdekt door Joodse Portugezen en aan de grote klok gehangen. De plannenmakers vluchtten daarop naar het binnenland en versterkten onder leiding van Antonio Cardoso de toen ontstane guerilla-oorlog van Portugezen tegen – wat zij noemden - de bezetters.

Aanvankelijk hadden Nederlanders echter anders dan hun Franse geloofsgenoten geen plannen tot kolonisatie in Brazilië. Verkenningen waren gericht op handel en vooral op kaapvaart, niet op suikerproductie zoals De Mello en op zijn voetspoor Silva wil. Beiden gaan aan de religieuze intentie van de oorlog van de Republiek tegen Spanje vrijwel geheel voorbij. Men profiteerde van Zuid-Amerika doordat Braziliaanse producten via koopliedenkantoren in het Portugese Oporto werden verkregen. Vanaf 1585 en zeker na het Twaalfjarig Bestand (1621) gedoogde de Spaanse koning de handelscoöperaties van Portugezen en (protestantse) Nederlanders niet langer. Daarom organiseerden zij voortaan zelf expedities naar Brazilië. Dit had tot gevolg dat de handelspolitiek nog sterker werd gemotiveerd door anti-Spaans-roomse sentimenten. Toch werden vaak veel Fransen aangemonsterd die veelszins rooms-christelijk bleven en later soms zoals in 1645 massaal deserteerden en naar de Portugezen overliepen. Ervaring opgedaan in Spaanse en Portugese dienst leverde kennis op bij o.a. de klassiek gereformeerde koopman Willem Usselinx en dito schipper Barent Ericz uit Enkhuizen, waardoor zij al vroeg op de hoogte waren van de situatie van Portugezen in Zuid-Amerika. Zeelieden en officieren werden na terugkeer geëxamineerd over hun bevindingen. Zo Jan Baptist Sijens die op 21 november 1600 in Moçuru was geland en met assistentie van Tapuya

landinwaarts was getrokken. Negentien Tapuya-oudsten kwamen bij hem aan boord met katoen en nodigden hem uit naar hun binnenland. Daar trof hij met zijn mannen in een 'vaste stad wel 5000 sielen' aan. Het gezelschap van Nederlanders en Tapuya-oudsten trok vervolgens naar het gebergte op zoek naar edelgesteenten. Daar vond men arduin, alsook verblijfsteden van eerdere Franse zoekactiviteiten. Sijens' ontmoeting en informatie (na examinatie) wekten in de Republiek de verwachting dat Nederlanders welkom waren in Brazilië. De anti-Portugese houding was immers wederkerig. Scheepslieden als Hendryck Hendrycksen Copp en kapitein Claes Adriaensz. Cluyt meldden in 1610 gelijke ervaringen, vooral uit de regio's van Paraíba en Maranhão.

Na oprichting van de WIC in 1621 werden kolonisatieplannen gesmeed die pasten in de oorlogsstrategie. Men wilde Portugal en Spanje tot vrede te dwingen door hen van de suikerproductie als belangrijke inkomstenbron voor de oorlogsfinanciering af te snijden dan wel deze te bemachtigen. Een groots overvalontwerp werd gemaakt waarbij het oog op Bahia viel. De kennis en ervaring van de Middelburgse klassiek gereformeerde schipper Dierick Ruyters werd daarvoor benut. Ruyters was in 1617 op het Braziliaanse eiland Ilha Grande gevangen genomen, evenals zijn zevenjarige scheepsjongen Roelof Baro. Na diens arrestatie en registratie werd zijn naam door Brazilindianen of Portugezen verhaspeld tot Pero. Hij groeide er op temidden van een Tupi-bevolking en maakte zich de Portugese en Brazilindiaanse taal en gewoonten eigen. Zodoende kon hij later in 1647 als tolk optreden voor Nederlanders met het oog op expeditie naar het binnenland. Na dertig maanden gevangenschap lukte het Ruyters, in tegenstelling tot Baro, spoedig heelhuids in de Republiek terug te komen. In 1623 gaf hij zijn *Toortse der Zeevaert* uit dat nauwkeurig gedetailleerde informatie bevatte over de maritieme en economische situatie van Portugezen in o.a. Brazilië, onder meer een nauwgezette beschrijving van de toegangswegen tot de stad Salvador da Bahia. Hij nam desgevraagd deel in de tocht die in 1624 vanuit de Republiek van wal stak en leidde tot de Nederlandse eenjarige bezetting van Bahia, nl. van mei 1624 tot mei 1625. Deze kortstondige bezetting verdient brede aandacht vanwege de kerkelijke activiteiten die er werden gedemonstreerd. De kerk liet zich zelfbewust gelden ten aanzien van het militaire bestuur. Vervolgens kunnen de duurzame contacten tussen Noord-Europeanen en Brazilindianen in kaart worden gebracht.

8.3 Een Nederlands begin (1624-1628): Bahia en Traição

Zesentwintig oorlogsbodems vertrokken resp. eind 1623 en begin 1624 uit de Republiek in de richting van Brazilië met een bemanning van 3300 personen onder leiding van admiraal Jacob Willekens en vice-admiraal Piet Heyn. De soldaten stonden onder bevel van kolonel Jan van Dorth. Ter vervanging en versterking van het personeel werd er in 1625 een tweede expeditie uitgereed, bestaande uit schepen onder bevel van Boudewijn Hendricxz, burgemeester van Edam, en van Andries Veron. Dat waren in totaal vierendertig zeilschepen.

In totaal waren er minstens zeven predikanten en een groot maar onbekend aantal ziekentroosters bij deze expeditie betrokken. De Walcherse classis stelde toen voor West-Indië, anders dan Amsterdam, een apart deputaatschap aan. Sinds 18 december 1623 waren dat de Middelburgse predikanten Antonius van de Berghe of Montanus en Gilles Burs of Bursius, voorts de Veerse dominee Gersom Bucerus en de Vlissingse predikant Jacobus Hondius. Ook verzocht deze classis haar kerken voortaan regelmatig de evangelieverkondiging in Oost- en West-Indië in de publieke gebeden te gedenken. Kennelijk heerste er groot enthousiasme en koesterde men hoge verwachtingen. Zo bood schoolmeester Willem Janssen uit Amersfoort zich op 12 oktober 1623 graag aan de Amsterdamse predikanten aan voor uitzending naar West-Indië. Hij ging evenals François Blonde, Barend Everts, Noach Hautain en Cornelis

Outerman als ziekenrooster.

De overtocht verliep niet even gelukkig voor alle door de kerk geselecteerde predikanten en ziekenroosters. Johannes Neander, predikant uit Groningen, overleed in Bahia. Valentinus Artopeus werd in zijn plaats met de tweede expeditie in 1625 uitgezonden. Jonas Michaëlius strandde in West-Afrika (zie hoofdstuk 3 en Noord-Amerika). Door Amsterdam werd dominee Herman Wismannus uitgezonden. Hij vertrok al met de schepen in 1623⁶, maar overleed vermoedelijk op zee. Anderen gingen betere tijden tegemoet.

Waarschijnlijk bevond de Middelburgse predikant Enoch Sterthemius zich op het schip Zeelandia van Jacob Willekens, in ieder geval was de Delftenaar dominee Jan Cornelis Pick geplaatst op de 'Neptunus' van vice-admiraal Piet Heyn die op 25 januari 1624 het Goereese Gat uitvoer. Amper was de WIC opgericht of de Zuid-Hollandse synode bepaalde op basis van een ingediend gravamen in 1623 dat de WIC moest zorgen voor bekwame vlootpredikanten en zich daarbij moest spiegelen aan het 'loffelijk exempel' van de VOC. De bekwaamheid van zulke predikanten bestond behalve uit 'godtzaligheid', d.w.z. 'geoeffende sinnen in Godts Woort, in kennis van de 'kerckelijcke regering', hoe zouden ze anders overzee kerken kunnen planten? Jan Cornelisz. Pick zal aan dat geestelijke signalement hebben beantwoord als vlootpredikant van de in Delfshaven geboren Piet Heyn. Na de verovering beschreef hij vanaf de Neptunus en vanuit de voorhoede in zijn brief van 23 mei 1624 als een eerste hands verslaggever wat er zich in de slag om Bahia had afgespeeld. Ook Enoch Sterthemius gold als zeer bekwam, sprak vloeiend Frans en Engels. In 1625 zou hij door Jacobus Dapper worden vervangen die met de tweede expeditie naar Brazilië voer. Op verzoek van de Zeeuwse WIC-Kamer, gedaan bij monde van de Middelburgse burgemeester Joos van der Hooge en stadssecretaris Simon Schotte, had de classis Walcheren Sterthemius op 18 december 1623 afgestaan 'ter verbreiding van het rijk van Christus' op zee en in West-Indië. Op 23 december 1623 kreeg hij van de classis dit mandaat.

De slag om Bahia voltrok zich op 9 en 10 mei 1624. Vanuit Madrid waren de Portugezen vooraf gewaarschuwd, maar volgens de bisschop en de planters in de kolonie hoefde de gouverneur zich over de komst van Nederlanders geen zorgen te maken. Het pakte anders uit. In Spanje ging achteraf het verhaal dat Nederlanders waren geholpen door Joodse Portugezen, de 'nieuwe christenen' of marranen. Deze veronderstelling leidde tot een internationale discussie. Volgens Piet Heyn was dit verhaal van Spaanse zijde verzonnen om de gedwongen aftocht van de Portugezen te rechtvaardigen.

Ook Sterthemius mengde zich in dit politieke debat. In een van zijn - in Spaanse vertaling - bewaard gebleven brieven stelde hij dat Nederlanders een even grote afkeer van Joden hadden als de Spanjaarden. Volgens hem werden slechts enkele Joden in Amsterdam geduld. Omgang met hen werd echter niet gewenst, want Joden werden voor 'eerloos en lichtzinnig gehouden'. Bovendien bleken ze wars van 'de kennis van de ware God'.⁷

Deze negatieve publiciteit valt te verklaren uit Sterthemius' bedoeling: de ontkenning van Joods-Portugese hulpverlening. Op de achtergrond kan het feit - zeker voor dominee Sterthemius - een rol hebben gespeeld dat de kerk in Middelburg trachtte Portugese Joden te bekeren tot de gereformeerde religie en wel door hen rationeel te bestrijden. In 1618-1621 had kerkelijk Middelburg daartoe voorstellen ingediend bij de Zeeuwse en nationale Dordtse synode. Alleen buiten de stadsgrenzen of -muren werden ze getolereerd. Deze Middelburgse

⁶ Evenhuis II (1967), 318, noemt hem de eerste naar Brazilië uitgezonden predikant.

⁷ Juan de Valencia y Guzman 1984, 63-67. De vertaling danken we aan B.N. Teensma. Vgl. De Boer 1943, 39, noot 1. Boxer 1993, 36v. maakt slechts melding van Piet Heyns bijdrage en niet van die van Sterthemius.

bekeringswens was ongetwijfeld de vader van Sterthemius' negatieve opmerking over Joden in Amsterdam. Overigens bleek het Spaanse verhaal uit de lucht gegrepen.

Na de overwinning op Bahia werd er op 10 mei 1524 voor allen, de scheepslieden en het militaire personeel, een kerkdienst belegd. Sterthemius preekte – dominee Pick was er ook getuige van - over Psalm 116, d.w.z. over Davids dankbaarheid voor verlossing. Het triomfbericht veroorzaakte een ware euforie, meer onder Zeeuwen dan in Amsterdam. Sterthemius' collega, Willem Teellinck, leverde in Middelburg een preek over dezelfde Psalm onder de titel '*Davids Danckbaerheyt voor Godts weldadicheyt*'. Deze verscheen in druk met een summiere historische toelichting voor de lezers. De kern van Teellincks betoog was dat dankbaarheid aan God niet door uitbundig feestvieren maar door reformatie of heiliging van het leven tot uiting moest komen. De verovering van Bahia was historisch bewijs van Gods zegen. De WIC riep hij daarom op Brazilië goed te besturen, en wel door te zorgen voor de evangelieprediking aan – in één adem - 'inlandse heidenen, verstoten Joden en afgedwaalde Portugezen'. Missionair optreden richtte zich dus op alle niet-kerklidmaten.

De WIC moest bovendien een fonds aanleggen voor een predikantenopleiding. Dit brengt ons Usselincx' pleidooi in herinnering. Waarschijnlijk was niet alleen de Zierikzeese predikant Godfried Udemans maar ook Teellinck onder invloed van Usselincx' pamfletten gekomen. Teellinck riep in zijn preek ten slotte zijn collega's op zich beschikbaar te stellen voor uitzending naar Brazilië. Zelf voelde hij zich er te oud voor. Zijn oproep zal hem zijn ingegeven door het optreden van Sterthemius. Dat vond later gehoor bij Teellincks schoonzoon, de Engelstalige predikant in Middelburg, Petrus Gribius.

De kerkdienst in Bahia werd destijds als een wereldgebeurtenis ervaren. Voor het eerst, zo luidde de conclusie, was het evangelie in Brazilië verkondigd. Het werk van Jezuiten werd dus te licht bevonden. Mogelijk dat dit alles in Zeeland resulteerde in een sterke kerkelijke oriëntatie op West-Indië. In Amsterdam werden alle overzeese kerkzaken nog steeds door het Amsterdamse deputaatschap behartigd. Ook meldden bewaar gebleven bronnen niet dat er in die stad structureel gebedsaandacht was voor evangelieprediking in (Oost- en) West-Indië. Sterthemius die in Middelburg concreet met het kerkelijke beleid ten aanzien van de rooms-katholieke en Joodse bevolking te maken had gehad, vroeg zich in Bahia af hoe hij de aanhangers van wat hij in één adem de andere religies noemde, namelijk de Portugese en Braziliaanse, zou moeten benaderen. Teellinck legde Sterthemius' vraag aan de classis Walcheren voor. Even tevoren had de Walcherse classis zich, zoals gezegd, toegelegd op de bekering van heidenen en Joden. De beslissing viel om hen geen collectieve godsdienstvrijheid toe te laten kennen. Slechts individueel en op private wijze mocht Joden in Brazilië vrijheid van godsdienstoefening worden gegund. De kerk erkende wel de politieke verplichting tot gewetensvrijheid voor allen. Later zouden de predikanten in Brazilië zich in dezelfde zin uitspreken. De kerk was vooral een avondmaalsgemeenschap. Op 23 mei 1624 schreef dominee Jan C. Pick naar huis dat hij dit sacrament ging bedienen. Helaas voegde hij er meteen aan toe dat hij aan het eind van zijn haastig geschreven brief was gekomen en meldde hij niets over voorwaarden, toepassing of hoeveel mensen hij dacht te kunnen bedienen. Ongetwijfeld zal Piet Heyn als geloofwaardig kerklidmaat daarin hebben deelgenomen. Misschien had hij het oog op een avondmaalviering voor scheepslieden van Piet Heyn, mogelijk doelde hij op een gezamenlijke avondmaalviering in Bahia.

Na de verovering van Bahia vertrokken de meeste schepen in de zomer van 1624 tot ontsteltenis van de achterblijvers. Vermoedelijk vertrok predikant Pick met de schepen van Heyn naar Angola. Opmerkelijk is het dat vlootpredikant Sterthemius bleef. Hij had kunnen terugkeren omdat hij slechts voor één jaar was uitgeleend en vervanging werd geregeld. De

omstandigheden dwongen Sterthemius zich met de politiek te bemoeien. Mogelijk had hij eerder aan boord met admiraal Willekens over gesproken, misschien werd hem advies gevraagd. In zijn eerdergenoemde brief beschreef hij nauwkeurig welke verwickelingen zich daarna voordeden. Opperbevelhebber Jan van Dorth was met zijn schepen drie weken later aangekomen en werd in juni 1624 in een hinderlaag door Portugezen of Brazilindianen vermoord. Zijn dood veroorzaakte onenigheid onder de Nederlanders over Bahia's bestuur. Sterthemius hekelde dit politiek-militaire getwist, evenals losbandig gedrag dat hij waarnam. De gebroeders Allert en Willem Schouten moesten het vooral ontgelden. Als ooggetuige typeerde hij hen als slappelingen. De militaire kwaliteiten van Allert Schouten werden echter op grond van zijn maatregelen ter versterking van Bahia geprezen door een Duits WIC-soldaat J.G. Aldenburgk. Waren predikanten te zwartgallig in hun politieke visie? Later blijken predikanten een vrij negatieve houding aan te nemen jegens Nederlandse bestuurders, zoals de Spaans-Franse Joachim Vincent Soler. Echter, het pleitte niet voor Allert Schouten dat hij tijdens een feestpartij aan zijn eind kwam door overmatig drankgebruik. Het bestuur kwam in handen van zijn broer.

Toen Portugezen en Spanjaarden trachtten hun bezit te hernemen, brak er mouterij onder de Nederlanders uit. Sterthemius trad nu zelf politiek op. Op aandrang van de krijgsraad bracht Sterthemius officier Ernst Kijff, geliefd onder zijn manschappen vanwege zijn goed gedrag, ertoe het militaire bevel op zich te nemen. De predikant bewerkte dat het volk zich onder diens leiding schikte. De Spanjaarden hadden echter lont geroken. Zij wisten enkele Nederlanders over te halen militaire informatie uit te wisselen. Daar maakten Spanjaarden noch Portugezen nu enige commotie over! Kijff kreeg geen greep meer op de verwaarloosde militaire situatie, mede vanwege de geringe bezetting. Desondanks werden de kerkdiensten naar gewoonte gehouden. Dit uiteraard in de van Portugezen geconfisqueerde gebouwen in Bahia. Soms vlogen de kogels de kerkgangers tijdens de godsdienst oefening om de oren. Midden onder Sterthemius' preek drong een kogel een keer zo ver door, dat een groot aantal soldaten verwondingen opliep. Dit risico weerhield militairen niet kerkdiensten bij te wonen. De Nederlandse bezetting moest zich echter in mei 1625 overgeven.

De Heren XIX toonden naderhand weinig begrip voor de overgave, al hadden ze volgens historici weinig moeite gedaan tijdig adequate hulp te verschaffen. Het bracht in ieder geval ontsteltenis in de Republiek te weeg. Vooral bij de ontvanger-generaal van Zeeland, Ewout Teellinck, broer van dominee Willem. In diverse pamfletten gaf hij bewindhebbers de schuld. Overeenkomstig de WIC-doelstelling moest de Kamer immers voor alles instrument zijn van evangelieverkondiging in Brazilië. Het ging hem niet slechts om Europeanen maar ook om de bekering van Brazilindianen. De gebeurtenissen vereisten naar zijn oordeel boetedoening in de vorm van een speciale vasten- en gebedsdag. De nederlaag was een vinger of vermaning Gods tegen de Nederlanders. Deze goddelijke aanwijzing mocht niet in de wind worden geslagen. Hij zag er dus een groot verlies in voor de evangelieverkondiging onder 'heidene' en de WIC-taak interpreteerde hij als piëtistisch georiënteerd kerklid nog in middeleeuwse kaders.

Onkundig van Bahia's val was de tweede expeditie van Hendricxs in 1625 uitgezonden met o.a. de Zeeuwse dominee Jacob Dapper aan boord ter vervanging van Sterthemius. Ook Dapper werd gezien als een bekwame predikant. Voor uitzending was het oog gevallen op de predikant van het plaatsje Lillo aan de Schelde, Cornelius Bosschardt. Deze sprak in een brief aan de classis Walcheren van 12 oktober 1624 zijn bereidheid uit, maar voegde eraan toe dat zijn voorbereidingstijd hem te kort viel. Als garnizoenspredikant kon hij niet tijdig vervangende hulp vinden. Bovendien vroeg hij zich af hoe zijn vervanging financieel geregeld moest worden voor de armlastige gemeente. Bewindhebber Boreel had daarop - en met succes - de classis van

Zuid-Beveland op 2 november 1624 gevraagd Jacob Dapper te Ellewoutsdijk en Oudelande verlof te geven een jaar naar Brazilië te gaan. Na classicale toestemming en aanstelling vertrok dominee Dapper onder admiraal Hendricxz in 1625. Hij ankerde met de vloot even ten noorden van Bahia. Omdat Bahia weer in Portugese handen was gevallen werd vervolgens noordwaarts koersgezet en voorbij Pernambuco geland in de baai van Traição.

Sterthemius was inmiddels vertrokken en kwam veilig in Middelburg terug. In december 1629 schreef hij (hij overleed dus niet in 1626, zo De Mello) in opdracht van de Walcherse classis als Middelburgs predikant naar die van Zuid-Beveland met de vraag een predikant te leveren voor de kerk in Calais. De Walcherse classis was immers niet geografisch beperkt tot de Nederlandse 'natie' en richtte zich meer op Vlaanderen dan op Holland. Dit bericht uit 1629 is overigens het laatste wat we van Sterthemius vernemen.

Dapper was niet de enige predikant die onder Hendricxz' vlag was uitgevaren. Ook de Groningse predikant Valentinus Artopaeus, ex-schoolmeester van Uithuizen ging mee. Hij was uitgezonden om in het veroverde Bahia 'de kerk te bedienen' in plaats van Johannes Neander die daar, zo had de Groningse kerkenraad begrepen, was overleden. Tupi-volken, o.a. Pitivares (met wie Fransen voorheen vriendschap hadden gesloten⁸) verwelkomden Hendricxz' manschappen, voorzagen hen van fruit en andere levensmiddelen voor de vele zieken en gewonden. Warme instemming betuigden ze opnieuw met de anti-Portugese acties van Nederlanders. De ligging van de uitgekozen baai verhinderde dat Portugezen de contacten van Hendricxz met de bevolking konden storen. Zijn verblijf duurde er waarschijnlijk niet langer dan twee maanden. Aanvankelijk overwoog men er een fort te bouwen. Op 4 augustus 1625 vertrok echter Veron met elf schepen naar Elmina. Enige tijd later kondigde Hendricxz zijn vertrek aan, waarbij Tupi hem wezen op het gevaar dat zij dan van de Portugezen hadden te duchten. Ze vroegen Hendricxz asiel te regelen in de Nederlanden. Na veel heen en weer gepraat bleek de beperkte scheepsruimte slechts enkelen deze kans te bieden. Mogelijk dat later opnieuw enkele Tupi werden meegenomen op andere schepen. De kustbeschrijvingen wekken althans de indruk dat men er in 1628 opnieuw was geland. In ieder geval zijn er blijkens de beschrijving van Hessel Gerritsz dertien personen met Hendricxz in 1625 naar de Republiek meegenomen. Hendricxz koerste naar Puerto Rico en overleed op zee in juli 1626, waarna dit deel van de schepen terugvoer naar de Republiek. De volgende vooraanstaande Tupi (Hessel Gerritsz gebruikt voor hen ook de benaming Tapuyas) zijn aldus geruime tijd aan boord geweest en mogelijk door o.a. Dapper onderwezen: Gaspar Paraüpaba, 60 jaar oud, André Francisco, 50 jaar, beiden uit Ceará, Antonio Wacowassowa, 30 jaar, Pedro Poty 20 jaar, Antonio Guiravassauai of Paraüpaba, Antonio Francisco en Luis Gaspar, allen uit de regio van de Traição-baai. Van de dertien Tupi presenteerden zich er 5 aan de WIC-Kamer in Groningen en 8 aan de Amsterdamse Kamer. Enkele jongeren, in ieder geval Paraupaba en Poty die we vaak zullen tegenkomen, werden in Leiden opgeleid. Vanaf 1628 stonden ze bekend als bekwaam in lezen en schrijven en als aanhangers van de gereformeerde religie. Poty was evenals Paraupaba hoofd van een Tupi-stam. Vooral gedurende zijn latere optreden demonstreerde hij zijn gereformeerde levensovertuiging. Beider toetreding tot de kerk in 1628 en de terugkeer van Paraupaba en Poty vormt het beginpunt in de kerkelijke relatie tussen de gereformeerde kerk en Brazilië. In zijn latere Remonstrantie gaf Paraupaba dat zelf nadrukkelijk aan met vermelding van het jaar 1628. Voor hun missionaire activiteiten waren Nederlanders en Fransen aangewezen op Brazilindianen als Paraupaba en Poty op basis van politieke verdragen die met Tupi en Tapuya werden gesloten en waren dus niet slechts zoals

⁸Herckmans1879, 318 en 332.

Jezuïeten afhankelijk van Europees gezag.

De nieuwe kerk greep in deze veroverde kolonie haar kans om zichzelf te organiseren en te consolideren temidden van Tupi en Tapuya. Een situatieschets van de politieke, economische en culturele verhoudingen tijdens het Nederlandse bewind is daarom nu eerst aan de orde.

8.4 *Duurzame presentie (1630-1654)*

Voor een goed begrip van de kerkelijke ontwikkelingen in de koloniale context en de religieuze omslag die daarvan voor Tupi en Tapuya het gevolg waren, zal de omvang en het karakter van het Nederlandse bestuur onder de loep worden genomen. Daarom zal worden stilgestaan bij de politiek-militaire expansie, de politiek-bestuurlijke en sociale ontwikkelingen zoals die zich voordeden tot de militair politieke en de juridische overgave in resp. 1654 en 1661.

8.4.1. *Gebiedsomvang*

Het Bahia-debâcle resulteerde voor de WIC in grote geldzorgen. Het onverwachte succes van Piet Heyn, de verovering van een Spaanse zilvervloot in 1628, bood mogelijkheden voor financiering van een nieuw aanvalsplan. Met de opbrengst werd een nieuwe expeditie naar Brazilië bekostigd en onder leiding gesteld van admiraal Hendrick Cornelisz Lonck. Per geheime instructie droeg de WIC hem o.a. op de gereformeerde riten een gemeenschappelijke plek te geven alvorens de slag om Brazilië te beginnen. De predikanten moesten 'een vurig, aandachtig en doordringend gebed' houden tot God Almachtig om de manschappen te 'encouragieren', te vertrouwen op God en 'onze rechtvaardige' oorlog!⁹ Met zeven duizend man aan boord koerste de vloot naar Pernambuco.

Over het algemeen zal men ervan overtuigd zijn geweest dat deze verovering te rechtvaardigen viel op grond van het feit dat het Portugees bezit betrof, hoezeer Brazilindiaans gebied. Ongetwijfeld speelde de aanwezigheid van enkele Brazilindianen daarbij een rol. Zij wensten naar hun land terug te keren en de WIC zond hen mee met admiraal Lonck. Hij werd op 18 augustus 1629 geïnstrueerd van hen een goed gebruik te maken. Dat zal opgevat zijn met het oog op een politieke en militaire rol van o.a. Poty. Enkele andere Brazilindianen arriveerden zes maanden na de invasie met het schip 'De Bruynvis' op 4 augustus 1630 in Recife. Poty keerde naar zijn dorp Massurepe in Paraiba terug. In 1631 bezorgde hij de Nederlanders een kaart van het gebied en sluisde hulpverzoeken door. De WIC bleek in 1631 niet tevreden met hun hulp. Poty reageerde daarop. Hij schreef de WIC dat de bevolking in de baai Traição zich neutraal opstelde, terwijl de bevolking in Rio Grande do Norte langzamerhand een belangrijke rol voor de Nederlanders ging spelen. Hijzelf fungeerde daarbij als tolk in diverse dorpen.

Ondanks tegenwerking van o.a. Adriaen Verdonck afkomstig uit Breda en desertie van vele Fransen die naar de vijand overliepen, verdreef kolonel Diederick van Waerdenburch op 16 februari 1630 de Portugezen, annex Brazilindianen uit Olinda, voor Portugezen de hoofdplaats van Pernambuco. Het verraad van Verdonck was volgens Silva mogelijk omdat er in 1630 nog geen native sentiment bestond, evenmin als een vaderlandsbewustzijn.¹⁰ Toen Verdonck als dubbelspion in 1631 werd ontmaskerd door een Tupi maakte Van Waerdenburgh korte metten met hem. Hij werd gevierendeeld en zijn vingers werden afgehakt. Zijn hoofd werd bevestigd aan de hoge poort van het fort De Bruyn (nu Brum), een deel van het lichaam aan het fort Vijfhoek, een ander aan het fort Kyk inde Pot; de overige twee delen werden in Olinda ten toongesteld. Volgens Silva toont het de toenmalige wreedheid van Nederlanders, maar hij gaat

⁹Netscher, *Geschiedenis*, 344.

¹⁰Silva, *Holandeses*, 84.

tegelijk aan het latere lot van Pedro Poty en van predikanten en andere Nederlanders in Portugese gevangenschap voorbij.

Van Waerdenburchs legerpredikant, Johannes Baers, sprak enthousiast in zijn pamflet over de overwinning op Olinda zijn hoge verwachtingen uit ten aanzien van de eer van God, de welvaart van het vaderland en 'de voortplanting van Gods Woord tot behoud van mensenzielen in Brazilië'. Het leek hem een drievoudig snoer: Gods eer, eigen welvaart en het heil van alle mensen. Gods Naam moest immers in de hele wereld worden verheerlijkt!¹¹

Men concentreerde zich aanvankelijk op Olinda en op de landtong van Recife, veroverde of bouwde forten aan de kust of in de rivier. Alle schepelingen werden verplicht van boord te gaan om de soldaten te blijven helpen ter verdediging van de landtong. Nederlands gebied bleef aanvankelijk daartoe beperkt inclusief het eilandje Antonio Vaz en een eilandje ter hoogte van de zuidpunt van Itamaraca waarop een bestaand fort, dat werd omgedoopt in fort Oranje met een bezetting van 366 man onder bevel van de Poolse kapitein Crestofle d' Artischau Arciszewski.

Strategisch richtte de aandacht zich vervolgens op het noorden. Een Tapuya had zich namens de noordelijke stammen gemeld met het verzoek het noorden van Portugezen te zuiveren. Op de achtergrond van dit verzoek lag het besef van Tapuya dat Nederlanders zich zo maar konden terugtrekken; de gebeurtenis van 1625 in de baai Traição had ook bij hen een trauma veroorzaakt. De Nederlanders gingen op deze uitnodiging in, waarom de blijvende contacten met Tapuya, onder wie het hoofd Nhandui en diens broer uit 1631 stammen. Filipeia da Paraíba (1634) werd ingenomen, omgedoopt in Frederikstadt, soms ook de stad Paraíba genoemd, na het fort Oranje op Ithamaraca (1631). Daarop volgden fort Reis Magos of fort Ceulen, in Rio Grande do Norte (nu Natal) en fort Schoonenburch in Ceará, genoemd naar de Groningse bewindhebber die daar later het gezag uitoefende waardoor het militaire gezag verschoof naar een meer civiel bestuur. In maart 1634 werd Cabo de Santo Augustinho, iets ten zuiden van Recife genomen, dat de toegang beheerste tot de meest beschermde ankerplaats voor bevoorrading van manschappen voor de Portugezen in het binnenland en een sleutelpositie had voor het laden van de schepen met suiker naar Portugal.

Politiek bestuur volgde de militaire successen. Enkele honderden Africano's waren overgelopen als weggelopen slaven van Portugese planters. Zij werden van wapens voorzien en kregen daarmee dus ook de kans zich tegelijk tegen Nederlanders te keren. Een in Porto Calvo geboren invloedrijke Africano, de mulat Domingos Fernandes Calabar, bood op 20 april 1632 zijn hulp aan; evenals Poty en anderen trad hij tot de gereformeerde kerk toe. Hij raakte bevriend met generaal Sigismund von Schoppe, afkomstig van het dorp Skopp in Silezië. Misschien kende deze bevelhebber de Hooogeveense dominee Franzius uit dezelfde regio. Calabar integreerde in de militaire gezagsstructuur: beslissingsbevoegdheid over enkele militaire operaties werd in zijn handen gelegd. Het plaatsje Igarassu werd onder zijn leiding ingenomen iets ten noordwesten van Olinda in het binnenland en met zijn hulp werd een fort in Afogados, tegenwoordig een wijk in Recife, gebouwd om aanvallen vanuit het binnenland te kunnen pareren. In 1635 werd op Calabars advies Porto Calvo veroverd, maar het moest in juli 1635 door verraad van moradores enkele dagen worden opgegeven door majoor Alexander Picard, broer van de Coevordense dominee Johannes, en door Calabar die daarna op 22 juli 1635 de marteldood onderging. Ook de op Madeira geboren mulat João Fernandes Vieira voegde zich bij de Nederlanders; hij werd door het raadslid Jacobus Stachouwer tot zijn procuratiehouder aangesteld. De gezagselite van de kolonie bestond dus ook onder Nederlands bewind niet alleen

¹¹Boone, 'Tot verbreydinge van het Rijcke', 8.

uit Europeanen.

In 1635 gaven diverse moradores in het binnenland zich schoorvoetend over aan de Nederlandse autoriteiten. Anderen vluchtten weg. De geconfisqueerde suikervelden en –molens werden aan nieuwe eigenaars verkocht. De invloedrijke mulat Vieira uit het Madeirese Funchal versterkte als suikerheer met andere Portugezen en Brazilindianen zijn binnenlandse positie. In 1645 bleek hij eigenaar van vijf uitgestrekte ingenios. Na zijn komst in het voorjaar van 1637 organiseerde Johan Maurits expedities naar het zuiden, waardoor Sergipe en Alagoas in Nederlandse hand viel en het aantal ingenios met 44 werd vermeerderd. In 1638 waren er zo'n 2200 à 2300 soldaten, waardoor de diverse forten van Maranhão tot de São Francisco-rivier redelijk goed bezet waren. Volgens rapportage van raadslid Willem Schott in september 1639 werden bij de meest zuidelijke Rio do São Francisco zowel Tapuya als Careri, Araoés, Canay, Perangés, Jacós en Ocós aangetroffen. Toch vond Johan Maurits het verstandig dat er nog zo'n 1350 (voor rekening van elke Kamer 150) man zouden worden gestuurd. Er stierven hem teveel soldaten en velen raakten gewond. De hulp van Brazilindianen gaf compensatie. Ze bleken zelfs bereid met de vloot mee te gaan om Elmina en Angola te veroveren, resp. in 1637 en 1641. Hij bevorderde de kolonisatie van Sergipe en Alagoas.

De optie om nog zuidelijker gelegen gebieden te bezetten, bleef open. Zorgvuldig examineerde bijv. G. van Arnhem in de Republiek ene Henrick Coenraedt in 1636 over diens reiservaringen. Hij was in Breda geboren en in 1630 met het schip Hof van Holland als 29-jarige schipper op weg gegaan naar Oost-Indië. Op het eiland Sint Anna was hij door 'wilden' overvallen. Na 17 maanden gevangenschap werd hij door Don Pedro Stephan d' Avila naar Buenos Ayros vervoerd die daar gouverneur werd. Via Portugal wist Coenraedt op 30 oktober 1630 naar de Republiek terug te komen. Door bewindhebbers werd hij aan de tand gevoeld en verstrekte hij gedetailleerde informatie over de situatie in Zuid-Amerika.

In woord en beeld tekende hij de ligging uit en de sterkte van de stad Buenos Aires met gedetailleerde aandacht voor de Portugese bezetting. De niet ommuurde noch gefortificeerde stad werd, zo vertelde hij, slechts beschermd door een fort 'op het water' waar enige stukken geschut stonden. Ook wees hij de ligging aan van de munitiekamer in dit fort. De garnizoensstad bestond in totaal uit 950 weerbare mannen, onder wie slechts 90 soldaten, 900 huizen gebouwd van gestampte aarde, enige kerken en kloosters. Het belang van deze vestiging lag in de slavenhandel. Jaarlijks werd een aanzienlijk aantal 'zwarten' direct vanuit Angola aangevoerd om te worden doorverkocht naar Potosi en Mendoza, naar Chili en Paraguay. Voor bepaalde gebieden gold dat met zilver moest worden betaald, gemunt en ongemunt; de slaven voor Chili moesten in goud worden betaald. Naar Potosi verliep de handel over de wegen met karren, maar deze weg gold als gevaarlijk vanwege de 'wilden'. Naar zijn inschatting zou het niet moeilijk zijn dit gebied in bezit te nemen. Nederlanders reden wel expedities uit, ook naar Chili, maar verkregen er geen vaste voet; het bleef bij handelsbetrekkingen met de bevolking. Vanaf 1641 werd de grootste gebiedsuitbreiding bereikt, de bezetting van het noordelijke São Luis de Maranhão werd een feit. De gehele populatie van het 'Nordeste' werd toen geschat op 90.000 bewoners: 30.000 Portugezen, 30.000 Afrikaanse slaven en slechts 16.000 Brazilindianen. Daar kwamen 12.000 Nederlanders of andere West-Europeanen bij en 1500 Joden.¹² Vele Afrikaanse slaven leefden dus al generaties lang in Brazilië. De door Portugezen gevormde Tupi-dorpen bleven in takt. Van één aldea, Mauritia, werd een Engelsman, John Harrison of Henderson, hoofd.¹³ Vanuit Recife was in 1641 dus de sprong naar Angola gemaakt

¹²Schalkwijk, 'Church and Mission', 44 (noot 30).

¹³Herckmans, 'Generale beschrijving', 339; vgl. 288.

(zie West-Afrika).

Kortom, de politieke aanwezigheid van Nederlanders in Brazilië begon in 1630, de tijd dat WIC-bewindhebbers een kolonisatiepolitiek doorzetten. Met Franse geestverwanten stonden ze aan de vooravond van de opbouw van een koloniale (christocratisch ingerichte?) samenleving. Op basis van de veroveringsmentaliteit stoelde deze voortdurend op anti-Spaanse, dus anti-roomse gevoelens. Het welslagen hing af niet alleen van WIC-steun maar ook van Brazilindianen als Pedro Poty en van de Portugese kerkpolitiek. De vrede van Munster in 1648 betekende vreemd genoeg voor Portugezen noch Spanjaarden niet dat het nieuwe koloniale bewind ruimte kreeg voor de ontplooiing van kolonie en kerk. Gedurende de gehele periode bleef het Nederlandse bewind kampen met een guerilla van Portugezen, Brazilindianen en Africano's, militair en religieus gesteund vanuit Bahia. Zo werden rietvelden en suikermolens door beide partijen beurtelings verwoest. Uiteindelijk zagen Portugezen zich vooral tijdens Johan Maurits bestuur gedwongen om zich tot 15 mijlen ten noorden van Bahia terug te trekken, waardoor de grens in het zuiden werd gevormd door de São Franciscorivier. Het onverwachte slagen van het Nederlandse plan om Portugal-Spanje een belangrijke inkomstenbron voor haar oorlogsfinanciering te ontnemen, stelde de Republiek behalve voor economische en sociale ook voor religieuze problemen. Het plan was immers niet gericht op overname van de suikerproductie. Nederlanders hadden daar geen kaas van gegeten en zich daarop niet voorbereid. Bovendien werd daarmee een slavernijprobleem geërfd. Ook stond men voor de vraag hoe de kerk in het nieuwe gebied zou kunnen worden gepland en de ontmoeting met allerlei bevolkingsgroepen gerealiseerd. De militaire situatie in noordoost Brazilië bood de ingrediënten om het Nederlandse bewind als een anti-Portugees bolwerk in te richten en om als tegenwicht tegen het absolute kerkpolitieke gezag van Bahia een protestantse monocultuur te vestigen. Dat kon beknelling van een vrije, zelfstandige ontwikkeling van de kerk in de hand werken. De belangrijke vraag is daarom of dit inderdaad gebeurde en hoe kerk en politiek de sociaal-economische problemen te lijf gingen in de ontmoeting met andere volken.

8.4.2 *Nederlands bestuur: tolerantie*

Voordat de kerkelijke ontwikkeling kan worden geschetst is een summiere beschrijving van het politiek-sociale landschap nodig van Brazilië in de Nederlandse tijd, waarbij vooral het eigen karakter van het koloniale bestuur uit de verf moet komen. We luisteren daarvoor naar wat de nieuwkomers zich daarvan voorstelden. Sinds 1638 zijn er beschrijvingen van Johan Maurits en van Elias Herckmans, die vanaf 1635 in WIC-dienst was als bevelhebber én gouverneur van Paraíba, bewaard gebleven waarin zij luid en duidelijk hun visie op de politieke en economische situatie lieten horen. Braziliaanse beschrijvingen uit deze periode ontbreken helaas. Vooral die van Herckmans, zeeman-dichter-gouverneur,¹⁴ blijft instructief voor de vroege Nederlandse meningsvorming. Het eerste kerkelijke rapport dateert uit 1635. Het werd opgesteld door dominee Jodocus a Stetten die zich overigens ook in cartografisch opzicht verdienstelijk maakte waardoor hij ook in militair opzicht interessant kon zijn voor Portugezen en dus te meer veiligheidsrisico's liep.

Voor Brazilindianen en Europeanen bracht het Nederlandse bewind vanaf het begin een politieke omslag. Gezien het ontwerpplan voor de aanval was er nagedacht over de inrichting van een Nederlands bestuur, minder over de sociaal-economische consequenties van een eventuele in beslagname van het gebied. In 1629 droeg de WIC aan admiraal Lonck op de overzeese bevolking gewetensvrijheid te gunnen. Lonck kondigde in 1630 in noordoost Brazilië

¹⁴Boxer, *De Nederlanders*, 92, heeft geen oog voor zijn bestuurlijke kwaliteiten of gouverneurschap

inderdaad deze religieuze vrijheid af voor iedereen, christen, Jood of Brazilindiaan. Alleen Jezuïeten werd bevolen het gebied te verlaten. Europeanen liet hij de eed van trouw zweren aan het Nederlandse bewind. Dat betrof ook elke Brazilindiaan die wilde participeren in de Nederlandse samenleving. Maar de vraag is wat zij zich van deze eed voorstelden en wat zij van zo'n rite verwachtten. Deze eed bracht in ieder geval scheiding tussen overheid en kerk. Trouw aan het politieke gezag hield voortaan niet de verplichting in de kerk, dus protestantse religie of de gereformeerde kerk, trouw te worden. Portugezen en Tupi werden door de regering in hun geloofskeus en praktijk ongemoeid gelaten. De vooraanstaande Tupi Pantaleão Correia liep in 1630 over naar het leger van Nederlanders maar bleef evenals Vieira publiek zijn rooms-katholieke geloof praktiseren. Er waren meer van zulke elitaire voorbeelden waarbij rooms-katholieken, vooral Fransen, zich in het leger en op de vloot inzetten voor het Nederlandse bewind. Deze toekenning van religievrijheid was een novum in Zuid-Amerika. Naar protestantse beleving stonden immers de drie desbetreffende religies vierkant tegenover elkaar. In 1632 waren enkele bewindhebbers, Matthias van Ceulen van de Amsterdamse Kamer en Johan Gijsselingh uit Zeeland met de schepen uit de Republiek aangekomen. Ze voerden militaire versterkingen aan, waaronder de burgemeester van Wijck bij Duurstede Johan van Schagen, en namen op verzoek van Van Waerdenburch de politieke leiding over. Het politieke gezag werd daardoor niet langer hoofdzakelijk militair ingekleurd.

Vanaf het begin verliep deze overgang van militaire naar louter bestuurlijke bevoegdheden overigens zonder prominente problemen. Over conflicten tussen bestuursinstanties en van persoonlijke aard onder de autoriteiten wordt in de bronnen amper gesproken, anders dan in Noord-Amerika, behalve tussen Johan Maurits en zijn Poolse gezaghebber Arcizewski. Na Van Waerdenburchs vertrek bestond de Politieke Raad uit bovengenoemde leden met Servatius Carpentier, die zich in Goiana als grootgrondbezitter ontpopte. In 1634 keerden Van Ceulen en Gijsselingh kort naar de Republiek terug. De Raad werd voortgezet door vijf personen: Servatius Carpentier, Willem Schotte, Jacob Stachouwer, Balthasar Wijntgens en Ippo Eyssens. Hun aantal breidde zich even later uit tot negen.

Voor een goed bestuur van de kolonie achtte ook Johan Maurits een politieke raad nodig. In 1638 werd het aantal leden tot drie teruggebracht. Enkele raadsleden waren vertrokken, één was geschorst. Met de gouverneur als voorzitter waren de heren Willem Schotte, Balthasar Wijntgens en Elias Herckmans de overige raadsleden. De eerste twee wensten echter hun bestuurlijke functie te verruilen voor het patroonschap van ingenios en kochten suikermolens op. De WIC benoemde daarop Van Ceulen, Gijsselingh en Adriaan van der Dussen die met Johan Maurits de Secrete en Hoge of Politieke Raad vormden. In de tijd van Johan Maurits vielen militair en burgerlijk gezag opnieuw volledig samen: de gouverneur was opperbevelhebber van het leger. Het Nederlandse bewind kreeg dus korte tijd een eenhoofdig gezag.

Schalkwijk spreekt daarom over een centraal bestuur in de kolonie en dat niet in absolute zin: de gouverneur kende zich slechts enig speelruimte toe en richtte naast de politieke raad een Algemene Vergadering op. Met inbegrip van genoemde raadsleden bestond deze uit 26 vertegenwoordigers van de stadsraad van Recife, 6 uit de raden van Paraiba, Ithamaraca, Igarassu en Porto Calvo en nog eens 5 uit Sierinhaem. In totaal ging het om 7 Nederlanders en 55 Portugese vertegenwoordigers, waarbij de vooraanstaande Gaspar Dias Ferreiras in het bijzonder prominent aanwezig was. Op deze manier werd getracht veler participatie in het bestuur van de kolonie te garanderen. Een Portugese aristocratie kreeg aldus ruime invloed in politieke aangelegenheden.

In zeker opzicht kan Johan Maurits met Pieter Stuyvesant in Noord-Amerika en Jan Pietersz

Coen in Batavia worden vergeleken. In de literatuur wordt hij voornamelijk neergezet als humanist en libertijn die in Brazilië niet veel op zou hebben gehad met de gereformeerde kerk. Schalkwijk corrigeerde dit, maar houdt hem samen met de meeste predikanten in Brazilië voor een piëtist à la Voetius. Dit laatste kan echter sterk worden betwijfeld.

Het WIC-beleid in de Republiek was, o.a. dat van de Zeeuwse Kamer, sterk calvinistisch georiënteerd. De raadsleden in Brazilië hadden dezelfde insteek evenals de raad als geheel. Dat valt o.a. op te maken uit de instructie die raadslid Servatius Carpentier meekreeg toen hij in 1636 voor overleg als regeringsvertegenwoordiger naar Den Haag werd gezonden. Dat de individuele raadsleden overwegend uit calvinistisch hout waren gesneden blijkt o.a. uit het door Gideon Morris de Jonge opgestelde advies in 1637 voor de verovering van de noordelijke Maranhão regio. Zijns inziens kon verovering 'een eind maken aan afgoderij, atheïsme en hoererij en de bekering van blinde heidenen bevorderen'. Kennelijk appelleerde hij daardoor aan ieders politieke geweten. Ongetwijfeld kon bij sommige bestuurders deze religieuze motivatie zijn ingegeven door eigen belang, en wel om meer en betere greep op de aangetroffen volken te krijgen, toch gelden de meeste bestuurders vanaf Diederick van Waerdenburgh als notoire en integere calvinisten, dat wil zeggen klassiek gereformeerde protestanten. Zo kregen diverse bestuursleden en commandanten ook een kerkelijke functie. Een enkeling zoals Caspar van der Ley opereerde daarin, zoals nog zal blijken, naderhand ongeloofwaardig. Ook Johan Maurits paste in dit beeld van een klassiek gereformeerde inzet, al was hij van minder zwaar klassiek kaliber dan de gouverneurs Coen en Stuyvesant. In politiek opzicht gaf hij joden de publieke beschikking over drie synagogen en de rooms-katholieken konden openlijk hun samenkomsten houden.¹⁵ Tegen hun straatprocessies trad Johan Maurits wel op, en dat op verzoek van de kerk, maar sancties werden aan het verbod niet gehecht. In deze Nederlandse kolonie lagen de verhoudingen dus anders dan in de Republiek. Tegelijk kan Johan Maurits in kerkelijk opzicht gelden als calvinist, zoals zijn beide nichten in Duitse staten.

In niet mis te verstane polemische bewoordingen sprak Johan Maurits zich immers uit aan het adres van Rome en Spanje. De koning van 'Hispanje' zag hij als de 'algemeynen viant vant Christenrijk'. Dit was ook de toonzetting van de WIC. Theologische polemiek behoeft politieke en sociale cohesie voor klassiek gereformeerden niet op te breken. De gebrokenheid van elke samenleving maakte compromissen mogelijk. Zodoende kwam hij tot een praktijk van tolerantie met betrekking tot de Portugezen, Joden zowel als rooms-christelijken. Dit beleid was overigens al in 1629 in een WIC-document, het Regiment, vastgelegd. In art. 9 en 10 werd aan alle bevolkingsgroepen een zekere godsdienstvrijheid toegekend, namelijk zonder aantasting van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk. Deze politiek kan dus niet eenzijdig op rekening van Johan Maurits worden geschreven, zoals veelal gebeurt. Eerder hadden mannen als o.a. Carpentier in 1636 zich inderdaad voorstander betoond van de gereformeerde religie, al kregen ook rooms-katholieke en Joodse Portugezen volledige ruimte voor hun godsdienst. Persoonlijk steunde hij bovendien in het bijzonder op zijn geleerde hofprediker Franciscus Plante en was hij omgeven door een kring van bevriende klassiek gereformeerde predikanten: Frederik Kessler, Joachim Vincent Soler, Jacobus Dapper en Nicolaas Ketel zoals nader zal worden aangetoond. Een van zijn vertrouwelingen was de Franse Seigneur Pierre Bonjour, vriend van Soler. Voertaal aan zijn hof was het Frans. De relatie tussen Johan Maurits en Soler lijkt te zijn bekoeld na Johan Maurits' avontuur met Solers dochter Maria. Voorts liet hij zich door de kerk gezeggen waar het ging om publieke, dus politieke, kerkzaken en verbande hij de jezuïeten. Later zocht hij aansluiting bij het

¹⁵ Van Asselt en Abels, 'Zeventiende eeuw', 492, geven een onjuiste typering.

Brandenburgse hof, onderhield contacten met o.a. zijn nicht Louise Henriëtte en trachtte hij achter de schermen in hoge Europese kringen opkomend absolutisme te temperen.¹⁶ Raadsheren en gouverneur lieten zich behalve door de klassiek gereformeerde onderscheiding van kerk en overheid leiden door kerkelijke organisatieprincipes zoals vastgelegd door de internationale synode van Dordrecht 1618-1619. Men kan Johan Maurits ook om die reden niet op één lijn stellen met de libertijnen in de Republiek. Mogelijk speelde hier de bedreigende context waarin zij werkten, een rol. In officiële rapporten verwezen zij expliciet naar de Dordtse kerkbeginselen.¹⁷ Bij zijn vertrek keek de gouverneur in 1644 terug op zijn beleid ter advisering van zijn opvolgers. Hij schreef overtuigd te zijn dat de kerk een minderheidspositie in de kolonie zou houden. Ook al had hij zich met haar geïdentificeerd, 'de practique van onse religie' mocht niet 'opentlijk' onder de Portugezen worden ingevoerd en op de Portugese religie mocht al helemaal niet worden ingegrepen. Slechts ingeval van criminele daden mochten Portugezen worden bestraft, anders zou er slechts verbittering in plaats van verbetering ontstaan voor de kerk. De verwickelingen tussen kerk en overheid in 1648 die we straks onder ogen zullen zien wanneer het gaat om de vorming van classis en synode, bewerkten een strak politiek beleid ten aanzien van de Portugese religie. Maar de gouverneur toonde zich dus ook achteraf wars van kerkelijke dwangmaatregelen. Het zou een soort uitzuiveringspolitiek betekenen, een 'beginsel' van 'universele ruïne'. Een beleid van kerkelijke 'permissie' bleef in deze kolonie nodig om een samenleving van volken mogelijk te maken.¹⁸

Zijn advies was niet aan dovemansoren gezegd. De heren van de Hoge en Secrete Raad van Brazilië schreven later in hun rapport van 1647 dat de goede voortgang van de kerk afhing van kwalitatief goede predikanten. Zij wensten meer WIC-ondersteuning voor de kerk ten behoeve van de zeven aanwezige predikanten, specifiek met het oog op de bekering van Portugezen. Daarom moest de WIC ook zorgen voor verscheping van meer kolonisten. Dat zou een grotere prikkel geven om het Nederlands als voertaal te gebruiken (was dat kritiek op Johan Maurits?) en de gereformeerde religie over te nemen, haar manieren en zeden.

Wat de bevolkingspolitiek betreft, menen Braziliaanse historici als Silva dat deze sterk van de Portugese verschilde. Terwijl Portugezen criminele onderdanen uit Europa naar de kolonie wegstuurden, handelde het Nederlandse bewind juist omgekeerd: wie zich losbandig of crimineel gedroeg werd naar de Republiek teruggestuurd. Straks zullen we dat bevestigd zien, niet alleen met betrekking tot prostituee's, zelfs ten aanzien van ongewenste predikanten van wie Daniël Schagen een goed of slechts voorbeeld werd. Uit de gegevens blijkt in ieder geval dat de kerk in 1647 inderdaad nog steeds een minderheid vormde in de kolonie: in totaal slechts 400 lidmaten uit Brazilianen, Engelsen, Fransen, Nederlanders en Portugezen.¹⁹

De ingevoerde tolerantie betekende niet alleen een historische omslag voor de religieus-politieke verhoudingen, het had ook tot gevolg dat er pluraliteit, dus religieuze deelgemeenschappen ontstonden. De Joodse en de rooms-christelijke golden als Europese bevolkingsgroepen.

Sinds 1492 waren Joden uit Spanje verbannen. Deze vonden toen in Portugal een toevlucht en werden Sefardische Joden genoemd. Ze werden verplicht zich als christenen te laten dopen en dat lieten ze zich uit vrees voor de macht van de pauselijke Inquisitie massaal welgevallen. Vanaf 1542 vestigden ze zich in Brazilië, Diogo Fernandes en Pedro Alvares Madeira werden

16 Opgenoorth, 'Johan Maurits als stadhouder', 39-53.

17 *Rapport 1647*, p. 80.

18 *Advies aan de regeerders in West-Indië van prins Maurits*, Recife 6 mei 1644, 7-8 (aanwezig in KB Den Haag, inv. nr. 76 A 16).

19 *Rapport 1647 aan de Heren XIX*.

eigenaar van de ingenio van Camaragibe (nu een wijk van Recife). Daarna volgden meer Joden, individueel dan wel in groepen, zoals de groep van James Lopes da Costa die in 1615 naar Pernambuco trok. Een van de rijkste kooplieden was Balthasar da Fonseca die al vóór de komst van het Nederlandse bewind als nieuwe christen zijn invloed had laten gelden en daarna Johan Maurits financieel steunde bij zijn projecten van bruggenbouw. De blijvende aanwezigheid van deze Portugezen betekende een zekere mate van sociale continuïteit. In religieus opzicht voltrok zich echter een breuk doordat deze Portugezen tot hun oude geloof terugkeerden en een eigen geloofsgemeenschap stichtten. Nadat Manuel Calado zijn rooms-christelijke geloof had afgezworen en tot de protestantse kerk was overgegaan, volgde Balthasar hem door zijn Joods geloof publiek gestalte te geven. Door de Nederlandse tolerantie kwamen er ook Joden uit Oost-Europa, meest via Amsterdam, met name uit Duitsland, askenazische Joden genoemd, waardoor zij zich als een levensvatbare gemeenschap konden manifesteren.

In 1638 arriveerde een groep kolonisten onder de Jood Manuel Mendes de Crasto met twee schepen. In Recife was al eerder een aantal Joden aangekomen, en wel onder Moises Cohen Henriques. Sinds 1640 groeide het aantal Amsterdamse Joden, dat zich op plantages vestigden of als kooplieden in de steden. Portugese Joden verruilden veelszins het binnenland voor de zich steeds uitbreidende stad Recife die mede het eiland Vaz ging omvatten. Zij kregen er de huizenmarkt in handen en bepaalden de financieel-economische omstandigheden mede dankzij hun vaardigheid in het Portugees. Met hun kapitaal vormden ze diverse liefdadigheidsinstellingen waardoor ze eigen volksgenoten ondersteunden. Tegelijk deden Joden echter een beroep op de kerkenkas en vroegen ook diakenen om steun. Toen velen uit angst voor de Portugese dreiging in 1645 uit Brazilië wegvluchtten, werden ze daarin door de kerk geholpen. Met het schip Zeelandia vertrokken bijvoorbeeld op 12 december 1645 Trijntje Janssen, Janneken Gillis met haar twee zoons, Gebbe Jansz, weduwe van Jonas Coenraet met dochter Machtel Jansz., Ida Brass met twee zoons en Evert Harp. Hun overtocht naar de Republiek werd door de synode van de kerk bekostigd. Helaas leed het schip in juni 1646 schipbreuk voor de Engelse kust, weinigen overleefden deze vlucht.²⁰ Volgens De Mello manifesteerden Joden zich in hun beheersing van de slavenhandel en afzethandel van de suikerproductie. Dit werd politiek vertaald zodat ze zich politiek onder het Nederlandse bewind als een aparte gemeenschap profileerden. Bij diverse gelegenheden traden vertegenwoordigers op om bij de Hoge Regering te hun zaken te behartigen. Maar vooral religieus wisten ze zich binnen de kolonie als een aparte 'natie' te onderscheiden.

In overleg met hun Amsterdamse volks- en geloofsgenoten werden publiek samenkomsten belegd. In 1636 bouwden ze hun eerste godshuis van Noord- en Zuid-Amerika in Recife. Zo verrees de synagoge *Zur Israel* (Rots van Israel) aan de Jodenstraat (nu Bom Jesus). Deze werd onlangs, namelijk in 2002, opnieuw ingewijd, na de vondst van de water- of doopbron en na volledige restauratie. Ook op het eiland Vaz werd een joodse geloofsgemeenschap ingericht.²¹ Volgens opgave van Mendes Castro alias Manuel Nehemias telde hun kolonie 200 Joden in Nederlands Brazilië. Deze tweede gemeenschap op Mauricia droeg de naam 'heilige gemeente Maguen Abraham' met Moyses Raphael de Aguilar als rabbijn. Deze fuseerde echter op 16 november 1648 met de Zur Israelgemeenschap die een tijd door de beroemde rabbijn uit Amsterdam Isaac Aboab da Fonseca werd geleid en o.a. werd begunstigd door Abraham Cohen. Zij bestond toen uit 172 volwassen mannelijke leden en concentreerden zich in de Jodenstraat in oud Recife waar in 1654 Benjamin da Pina, David Atias, Gabriël Castanho, Jacob Fundão,

²⁰ De Mello, *Gente da Nação*, 313v.

²¹ Vgl. K. Grinsberg, *Os Judeus*, 65.

Jacob Mocata, Jacob Zacuto en João Lasaia woonden. Een Joods kerkhof werd aan de overkant van de Capibaribe ingericht (nu de wijk Boa Vista). Ook in Paraiba verrees een synagogale geloofsgemeenschap. Het tolerantiebeleid leverde hen dus geruime tijd grote winst op en gaf beroemde Joodse wetenschappers de nodige levensruimte, al werd hun synagogale bestaan onderwerp van zware kerkelijke discussie.

Door de mogelijkheid onder het Nederlandse bewind om ook de rooms-christelijke religie te blijven praktiseren dankzij de duurzame aanwezigheid van hun priesters, leidde de rooms-christelijke kerk evenzeer een eigen leven. Deze authentieke Portugezen en mulatten bleven het platteland beheren, waarom ze zich in het binnenland als gemeenschap concentreerden. Onder hen de voorname Vieira. Hun priesters gingen voort in het bedienen van doop en sluiten van huwelijken. Vanuit Bahia en Spanje werd op de priesters forse druk uitgeoefend om in de Nederlandse kolonie te blijven ter bestrijding van de calvinistische 'kettters'. Konden ze hun kerkelijk ambt niet blijven uitoefenen, dan, zo luidde het advies vanuit Bahia, Portugal en Spanje, moesten ze onder dekmantel van een werelds ambacht onder Nederlands bewind blijven opereren. Moesten ze hun werk op die manier verwisselen, dan konden Spanje en Rome bovendien politieke druk uitoefenen op de Republiek om toe te staan dat ter aanvulling andere 'dienaren' naar de Nederlandse kolonie in Brazilië werden gestuurd. Tegelijk stelde Rome prijs op het martelaarschap dat prioriteit kreeg boven de druk om te vertrekken of van beroep te veranderen. Het bevorderde dus de kerkelijke pluraliteit onder Europeanen in de Nederlandse kolonie.

Onder de Tupi-volken ontstond er ook een tweedeling. Sommigen zoals die onder leiding van Paraupaba en Poty sloten zich vrijwillig bij het Nederlandse bewind aan en bij de protestantse kerk, anderen als Poty's verwant Philip Camarão kozen de zijde van de Portugezen en bleven rooms-christelijk. Werd het Nederlandse gezag over de Tupi gebaseerd op vrijwillige verdragen, over Tapuya die deels binnen Nederlands gebied of de Europese bevolking verbleven, eigende de Politieke Raad zich geen macht toe. Zo verbleven Tarairiu deels binnen de Nederlandse kolonie en vielen toch buiten het Nederlandse gezagsbereik. De Franse, Nederlandse en Engelse kerkendienaren waren voor hun optreden onder Tapuya daarom nog meer dan bij de Tupi afhankelijk van de toestemming van Brazilindianen. Bestuurlijk werden de Brazilindiaanse zaken ook gescheiden van de Europese, mogelijk een begin van reservaten-segregatie? Het Nederlandse bewind en de kerk legden een nieuw accent op de religieuze verschillen en op onderscheid tussen volken meer dan nadruk op religieuze, politieke en sociale eenheid. Vanuit kerkelijk perspectief zal de vraag moeten worden beantwoord wat de reden of motivatie was voor het bewerken van sociale o.a. huwelijksdistantie tussen Portugezen, Brazilindianen, Africano's en Noord-Europeanen.

Ieder dorp of groep van dorpen kreeg politiek-bestuurlijk een eigen Brazilindiaans hoofd met naast hem een Europese leider. Beiden werden onder een directeur-generaal geplaatst. Een van de meest bekwame directeuren uit de Nederlandse periode was Johannes Listri. Kort na het vertrek van Johan Maurits kwam er een Algemene Vergadering van Brazilindiaanse hoofden. De 144 vertegenwoordigers kozen zelf drie vertegenwoordigers uit hun midden. Deze traden vanaf april 1645 als hoofd op, te weten Antonio Paraupaba voor Rio Grande do Norte, Pedro Poty voor Paraiba en Domingos Fernandes Carapeba als hoofd van Ithamaraca en Pernambuco. Ze noemden zich 'regidoor' en Paraupaba richtte zich later als 'regidoor van Brazilië' in 1657 met zijn hulpverzoeken tot de Staten-Generaal. Zeker vanaf 1644 rezen er dus hoge verwachtingen bij Nederlanders met betrekking tot de vestiging van een Brazilindiaans bestuur onder Nederlandse vlag.

Nu de politieke omstandigheden van het Nederlandse bewind en de diverse bevolkingsgroepen zijn geschetst, is het van belang de sociaal-economische omstandigheden onder de loep te nemen. Want de regering hield zich in politiek opzicht behalve met de godsdienst en de bevolkingsgroepen uiteraard met allerlei andere zaken bezig, zoals wapenbezit, criminele activiteiten, de handel; zij verbood vrije verhandeling van Africano's en bekrachtigde daarvoor het WIC-monopolie, stipuleerde dat verkoop van suikermolens gepaard moest gaan met verkoop van de daarbij horende werkers, waardoor Africano's niet aan hun heer gebonden bleven. Verder hield men zich bezig met het rente- of interest-vraagstuk en de salarissen van priesters. Ook werden tropische parken en een dierentuin aangelegd en allerlei kunst en wetenschappen bevorderd, althans door Johan Maurits. Zijn stileren van de natuur door het aanleggen van tuinen en van het landschap in Brazilië liet hij door o.a. Frans Post en Albert Eeckhout vereeuwigen. Het zal gericht zijn geweest op de 'ere Gods' om de religieuze beleving van de toeschouwers te bevorderen. Ook gedurende zijn stadhouderschap in Kleef demonstreerde hij daar zijn zucht tot beheersing van de natuur. Een verbod op het kappen van kostbaar Brazilhout liet hij uitvaardigen om de bossen niet uit te putten, ook werden zowel vissen als jagen ingeperkt. Overigens bleek er flink wat hout te zijn uitgevoerd. Dat werd verwerkt in tuchthuizen, zoals in het Groningse tuchthuis aan de Zoutstraat. Daar werd op 10 juli 1669 door burgemeesters en Raad verklaard dat er door de gevangenen voldoende Brazilhout als grondstof voor verf was gemalen, gebroken en geraspt waardoor iedere schilder kon ophalen wat hij meende nodig te hebben. Dit werk mocht overigens alleen in het tuchthuis worden verricht, anders zouden de gevangenen werkloos worden, zo werd gesteld. De zorg voor onderwijs en huwelijksleven achtte men in Brazilië taak van de kerk en dat verdient straks dus breedvoerige behandeling. Als gouverneur had Johan Maurits mee daardoor evenals de andere raadsleden een beperkt gezag. Men was politiek op collegiaal overleg en de Politieke Raad aangewezen en bleef uiteraard afhankelijk van de WIC, o.a. voor proviand, militaire versterkingen en aanvoer van kolonisten. Na zijn vertrek in 1644 vormde de zogeheten Hoge Regering het hoogste gezag en waren militaire autoriteiten daaraan opnieuw ondergeschikt. Maar sociaal-educatief bleef men op de kerk aangewezen. Voor Olinda, Recife en Frederikstadt, werd voor Europese kolonisten een college van justitie opgericht van vijf schepenen (steeds twee Nederlanders en drie Portugezen). Op kleinere plaatsen bestond dit college uit drie schepenen (twee Portugezen en een Nederlander). Naar Nederlands model werd voorts een schout in elke locale regio aangesteld die een belangrijke stem had in de ontwikkeling van het rechtsbesef onder de gemêleerde bevolking van de kolonie. Maar schout noch schepenen kreeg een eigen leven toebedeeld daar ook justitie onder de Politieke Raad viel. Later klaagde predikant Soler erover dat er geen beroep op een hogere rechtsinstantie kon worden gedaan. Kennelijk werd daarvoor niet teruggegrepen op een instantie in de Republiek, anders dan op regionale bewindhebbers of de Heren XIX als centraal bestuur. In sociaal opzicht had de Nederlandse verovering uiteraard ook ingrijpende gevolgen. Portugese vrouwen en gezinnen zagen zich na 1630 gedwongen de kolonie te verlaten. Maar lang niet altijd volgden zij man en vader in deze terugtrekking. De vrouw van officier Louis Barballo die militair bevelhebber in Bahia werd, wilde niet naar Bahia verhuizen.²² Voor Nederlandse mannen betekende dit een confrontatie met een gemengde en vaak achterdochtige Portugese bevolking. Argwanend stond deze immers tegenover de 'Hollandse' kettlers. Sommige

²²Johan Maurits geldt als auteur van 'Sommier Discours over de staat van de vier geconfisqueerde capitania's', in *BMHG* 2 (1879), 298; zo Boxer, *Nederlanders*, 138 noot 29. Mogelijk was het Elias Herckman, gezien de overeenkomsten in beschrijving.

Portugese vrouwen huwden Nederlanders. Zo trouwde Caspar van Nieuhof van der Ley met de dochter van suikerheer Manoel Gomes de Mello. De vrouw van Charles de Tournalon, dona Ana Paes, huwde later als weduwe Gijsbert de With. Abraham Tapper volgde evenals Joris Garstman en Johan Heck dit voorbeeld. Als bekend arts en raadslid vestigde Servatius Carpentier zich op een bestaande plantage in Goiana, de Tres Paus of de drie bomen. Op die manier kwam ook hij terecht onder de invloedssfeer van Portugezen op het platteland. Noord-Europeanen bleken nogal eens gecharmeerd van de Portugese cultuur ondanks het negatieve beleid van de kerk ten opzichte van andere culturen. Volgens Herckmans waren Portugese vrouwen 'costelijck gecleet', al was het soms met 'vals goud'. Portugese mannen leefden soberder, althans in huis. Mannen namen genoeg met kale lemen muren zonder schilderijen als versiering, ook met eenvoudige ingerichte keukens en kamers, een tafel en een bed waren voldoende. De vrouwen zaten er graag wat warmer bij, maar werden - anders dan de Nederlandse vrouwen - 'opgesloten' gehouden door hun mannen. Dit kan huwelijken tussen Nederlandse officieren, bestuurders en landheren met Portugese vrouwen hebben bevorderd. Nederlandse vrouwen waren, evenals Franse en Engelse, graag geziene gasten in taveernes. Zij dronken vaak meer bier dan mannen. Dit gedrag was destijds niet opzienbarend. Cafébezoek en drinkgedrag werden niet, zoals prostitutie, veroordeeld. Portugezen aten trouwens maar weinig, vond Johan Maurits: slechts een hap brood en groenten. Ze deden daarom lang met hun meelvoorraad, aten veel vruchten en nuttigden een siroop dat ook Africano's en Brazilindianen gebruikten. Veel wijn dronken de Portugezen niet, maar wat ze dronken was wel 'heel sterck!' Onder de vrouwen waren er zelfs veel die nog nooit wijn hadden geproefd, schreef Johan Maurits verbaasd.

In sociaal-economisch opzicht waren Nederlanders overigens amper geneigd ambachten te verkiezen boven het cultiveren van plantages. Herbergiers waren in de kolonie wel rijk vertegenwoordigd. Soldaten kregen na vijf dienstjaren de kans over te gaan tot een agrarisch bestaan. Vanaf 1632 ontstond uit hen de klasse van 'vrije burgers'. Johan Maurits verwachtte in 1638 niet veel van hun agrarische inbreng. Hij drong er bij de WIC dan ook op aan meer kolonisten te sturen die zelfstandig land moesten verwerven. Zouden ze dat van het Nederlandse bestuur krijgen, dan zou daardoor ongelijkheid ontstaan. Iedereen had zichzelf land moeten verschaffen. Bovendien, slechts woest of braakliggend land kon slechts in samenspraak met natives worden verschaft. En hij achtte het ook niet gewenst dieper het binnenland in te gaan. Dat zou veel meer, dus dure bescherming vergen tegen Portugezen, rooms-katholieke Tupi alsook tegen weggelopen Africano's. De laatsten hadden zich in dorpen in het binnenland genesteld. Vooral de zwarte kolonie in Palmares iets ten noordoosten van fort Mauricio (nu Penedo), was een beruchte verzetshaard. Onder Nederlands bewind zag men zich gedwongen zich te concentreren op de uitgestrekte kuststrook. Landbewerking vereiste kennis van zaken en dat misten soldaten. Kolonisten werden gevraagd die onder verantwoordelijkheid van een patroon, dus onder eenhoofdig gezag en in bezit van het benodigde kapitaal aankwamen. De persoonlijke verantwoordelijkheid voor eigen leven werd aldus benadrukt. Soldaten moesten dit alles maar bedenken wanneer ze erover klaagden dat ze niet goed rondkwamen en 'veel te weinig Hollandse kaas konden kopen'. Nederlanders hadden in vergelijking tot anderen trouwens teveel voedsel nodig, vond de gouverneur Maurits. Ook al zochten sommigen als Daniël de Dieu en Jacob Velthuysen naar een mogelijkheid indigo te produceren, suiker werd of bleef uiteindelijk het meest begeerde handelsproduct. Dit werd gemalen in water- of ossenmolens. In 1638 waren precies 99 molens in gebruik ten bate van de Nederlanders. Deze lagen verspreid over de diverse capitánias. Werden geconfisqueerde molens en rietvelden opgekocht, dan moest men bestaande bestuurlijke en militaire functies

opgeven. Kolonisten zullen daarom meer op eigen opbrengsten en winst geconcentreerd zijn geweest dan op het belang van de WIC.

Onder Portugees bewind was er een sociale middenlaag ontstaan tussen de bevelhebbers van het Iberische schiereiland of uit Bahia, en de Brazilindiaanse en Afrikaanse leiders. Deze fungeerden als een nieuwe sociale elite in Portugees Brazilië zowel in het leger als op plantages en suikermolens. In de Nederlandse tijd integreerde deze middengroep of zij bleven, zo moradores, loyaal aan het kerkpolitieke gezag in Bahia van Jezuïeten. In politiek opzicht stonden zij dus voor een dubbele loyaliteit. Deze bewegingsvrijheid van Portugezen werd omgekeerd niet door Brazilindianen en Nederlanders onder Portugees gezag ervaren. Calabar en anderen werden immers omgebracht omdat de Bahiase Portugezen het Nederlandse bewind niet erkenden.

Behalve Joden en rooms-christelijke Portugezen werden ook de Tupi behandeld als vrije burgers. In de kustgebieden vonden ze hun bestaan op de rietvelden: het kappen van brandhout voor de suikermolens, het beplanten en schoonmaken van de velden, het regelen van vervoer ('regeeren van de karren') en het verzorgen van de trekdieren en ander vee. Nederlandse kapiteins lieten hen, anders dan voorheen het geval was, niet opnemen in Europese huishoudens. Verwonderd constateerden Herckmans en Johan Maurits, dat Tupi niet op rijkdom uit waren. Het verwerven van 'lijnwaad' of linnen kleding voor hun vrouwen was hen genoeg, linnen hemden die haar tot de grond reikten. Hadden de mannen ook nog een kleed, een broek en een wambuis, dan was men super tevreden. Acht ellen grof 'lijnwaad' en enige kleedjes stonden voor hen gelijk aan 20 à 24 dagen arbeid. Hadden ze dit verkregen, dan waren ze niet meer aan het werk te krijgen, of kapiteins moesten al bijzonder veel dwang op hen uitoefenen.

De Nederlandse autoriteiten zagen zich door de verovering bovendien gesteld voor de vraag hoe met slavernij om te gaan. In de eerste plaats betrof het Brazilindiaanse slaven, 'deses landts naturellen'. Zo waren de Brazilindianen die Boudewijn Hendricxz in 1625 hadden onthaald, gevangen genomen en tot slavernij gebracht. Onder Nederlands bewind kregen deze hun vrijheid terug, ook Brazilindianen uit het noordelijke Maranhão die volgens een verontwaardigde Herckmans door de Portugezen net zo slecht behandeld waren als Africano's. Zij kregen overigens vaak een belangrijke plaats in militaire of administratieve diensten, zoals mulat Vieira die mee een van de rijksten in de kolonie werd. In 1645 ontpopte hij zich echter als aanstichter en geheime leider van de moradores die hun coup pleegden tegen het Nederlandse gezag. Voor de slechte behandeling van de Africano's op de plantages toonden Johan Maurits en de gouverneur van Paraíba Elias Herckmans overigens wel enig begrip. Vooral slaven uit Adra waren naar hun zeggen eigenzinnig en traag. Zelfs luisterden deze niet naar hun Afrikaanse volksgenoten, als we beide bestuurders mogen geloven en dat niet eens naar eigen religieuze voorgangers, 'Fetissieros' of 'feyteros' geheten. Het bracht tweespalt onder hen, want oudere stamgenoten gaf het reden hun jonge volksgenoten te mishandelen en 'de huyd dicht vol slagen te geven'. Uiteraard lokte dit verdere onderlinge reacties uit in de vorm van interne twisten tussen jonge, pas aangevoerde slaven en oude 'negers'. Miscommunicatie was dus aan de orde van de dag. Stokslagen waren het gevolg en deden slachtoffers een taal uitslaan "die onse oude Negers niet en konden verstaen" waardoor een vicieuze cirkel van misverstanden en interne ellende werd opgeroepen. Onderwijs moest uitkomst brengen, aldus Johan Maurits en Herckmans. In deze jaren rijpte volgens beide bestuurders ook bij Nederlanders – voor Portugezen stond dat al decennia vast - de erkenning dat slavernij een belangrijke economische voorwaarde was voor het voortbestaan van de kolonie. Slaven werden in die tijd overigens volgens de historicus Boxer in Brazilië niet zo slecht behandeld als later in

Suriname.²³ Waar Portugezen op hun land waren gebleven gold op grond van het akkoord van overgave dat land en slaven Portugees eigendom bleven, waarom ze hun landsheerlijke leven ongehinderd konden voortzetten. De kerkelijke visie op slavernij en slavenhandel zal in het thematische deel van dit hoofdstuk worden uiteengezet.

De aanwezigheid van veel Portugezen – onder wie vele priesters van allerlei orden - versterkten de geheime contacten in de Nederlandse kolonie met de Portugese regering in Bahia. Dat ondermijnde de vrede. Een opstand zette in 1645 in, verdiepte zich in 1648 en 1649 en liep uiteindelijk uit op het politieke einde van het Nederlandse bewind. Braziliaanse historici als De Mello en Silva zijn van oordeel dat deze strijd tot de overgave van Nederlanders in 1654 mede de identiteit hebben bepaald van de staat Pernambuco, zelfs de nationale identiteit van Brazilië. Ter memorie daarvan werd in 2006 een obelisk opgericht, en wel bij de brug en overgang van het oude Recife naar de wijk São José, de plaats waar de Nederlandse overgave een historisch feit werd. Daar zich vanaf 1649 een fase van kerkuitroeiing inzette zal ook aan de laatste fase van het politieke bewind de nodige aandacht worden besteed.

Tegen de zin van Johan Maurits sloot de Republiek in 1641 vrede met Portugal waarna de WIC zich onttrok van de hoge officieren in Brazilië en van alle Engelse, Franse en Schotse soldaten in deze kolonie. Heftige protesten van de Hoge Regering daartegen baatten niet. Het verdrag dwong Johan Maurits in 1644 een zodanige overeenkomst met de regering in Bahia te sluiten dat alle Portugezen voortaan werd toegestaan zich met een geldig paspoort op te houden in de Nederlandse kolonie. Daarmee werd de basis gelegd voor een succesvolle revolutie tegen het Nederlandse bewind te ontketenen. Op instigatie van Fernandes Vieira en de kapitein en guerillastrijder André Vidal de Negreiros, tevens afgezant van de Bahiaanse gouverneur-generaal Antonio Telles da Silva, werd een grootscheepse opstand beraamd op 27 augustus 1644, het jaar waarin Johan Maurits vertrok. Hij oordeelde dat hij de WIC hem onvoldoende middelen gaf waardoor hij te weinig slagvaardig was om zijn beleid door te zetten voor een verdere cultureel-economische ontwikkeling van de kolonie. Dringende smeebeden aan zijn adres om te blijven van de kant van diverse rooms-katholieke Portugezen, maar vooral van de Joden en de Brazilindiaanse elite, uiteraard ook van de kerk, konden hem van zijn besluit niet afhouden. Was hij op zijn post gebleven dan zou de neergang van het Nederlandse bewind en de uitroeiing van de gereformeerde religie niet door zijn vertrek zijn ingezet, zo oordeelden veel zeventiende-eeuwers.

Verraad was overigens ook een factor van betekenis voor deze neergaande ontwikkeling. Een gefrustreerde Dirck van Hoochstraten liet zich evenals Caspar van der Ley omkopen door het bewind in Bahia. Hun verraad veroorzaakte het verlies van de zuidelijke haven Pontael op 13 augustus 1645 bij Cabo São Augustinho, een belangrijke vesting onder Recife. De Portugezen konden er sindsdien gemakkelijk troepen aanvoeren. Hun voorbeeld vond navolging. Een sergeant verraadde de redoute van Olinda, de zogeheten Jodenwacht, voor duizend gulden waarom hem de dood van zeventien strijdmakers kon worden verweten. De geheimschrijver van de rechtbank in Paraíba, de Portugees Fernandes Bouilloux trachtte de gouverneur om te kopen voor vijftien duizend gulden. Hij werd echter gearresteerd en op staande voet geëxecuteerd. Sinds die tijd vermagerde het Nederlandse bezit. Er ontstond een gespannen sfeer in de kolonie, honger sloeg toe en ziekenhuizen raakten overvol. Bestuurders werden ervan verdacht heimelijk te willen vertrekken. Wachtposten werden uitgezet om dat te verhinderen; overdag werden ze vaak mikpunt van scheldpartijen en beledigingen.

²³ Boxer, *Nederlanders*, 108.

De situatie escaleerde ook onder Brazilindianen, omdat de Portugezen niet alleen Europeanen hadden gedood bij de herovering van Sierenhaem in 1645, maar in het bijzonder Joden en Tupi hadden afgeslacht. Dat bracht de Tapuya in het noorden tot een tegenactie. Bij Cunhau namen ze wraak en vermoordden de daar wonende Portugezen. Deze actie deed een geschil rijzen tussen het Nederlandse bewind en Tapuya. De eersten verzetten zich onder leiding van bevelhebber Garstman van fort Ceulen, zelf met een Portugese getrouwd, tegen deze wraakoefening. Jacob Rabe koos partij voor de Tapuya, trok er zelfs met soldaten op uit om de moordpartij voort te zetten waarbij hij o.a. suikerboer Johan Soler, zoon van dominee Soler doodde. Van Stetten werd als predikant gevraagd om met manschappen naar Rio Grande do Norte te trekken en verder bloedvergieten te voorkomen. Zijn missie had succes. Rabe werd op bevel van Garstman in 1646 veroordeeld en geëxecuteerd, maar de Tapuya begrepen niet dat het nieuwe bewind vijandelijke Portugezen in bescherming nam.

Voor Amsterdam aarzelde na het vertrek van Johan Maurits politiek en militair te investeren in bescherming en behoud van de kolonie, totdat uiteindelijk een nieuwe Hoge Regering op 18 november 1645 door de Staten Generaal werd ingezworen. De voormalige Groningse burgemeester Walter van Schoonenburch werd voorzitter van de Raad en de pensionaris van Vlissingen Michiel van Goch evenals de voormalige bewindhebber van de WIC-Kamer in Zeeland, Simon van Beaumont, advocaat-fiscaal van Dordrecht, Abraham Trouwers en Hendrick Haecx, voormalig Amsterdams bewindhebber en geëxecuteerde van de generale WIC-Rekenkamer werden Raadsleden. Hendrick Haecx had vijf jaar in Brazilië gediend en was daarom goed op de hoogte. Zij wisten evenwel de neergang niet te stuiten. Onder leiding van Matthias Beck werd wel de regio van Ceará hernomen. Hij liet er in 1649 het fort Schoonenburch bouwen, waar men vanaf die tijd ongestoord het politieke en kerkelijke leven kon opbouwen met steeds meer begrip en ondersteuning van Tapuya. Mogelijk had men later een poging kunnen wagen in die contreien na de val van Recife te blijven.

Ondertussen had admiraal Witte de With met veel Franse soldaten en officieren, in 1647 naar Brazilië gezonden, op zee tegen de Portugezen succes geboekt. Hij liep in Recife op tegen de zelfstandige positie van de Hoge Regering en meende dat zij evenals hijzelf verantwoording schuldig was aan de prins en de Staten-Generaal. Overigens ging ook de kaapvaart door vanuit Recife, onafhankelijk van de WIC. In 1652 opereerden er volgens Hendrik Haecx bijvoorbeeld een particuliere kruiser en het jacht 'De Samaritaan' van kapitein Geleyn Picker, evenals kaapvaarder Hubrecht Boone met zijn schip 'De Fortuin'. De Zeeuwse kaapvaart Kamer had in Recife een officiële vestiging. Ook zij kon de politieke neergang niet ombuigen.

Portugezen, Brazilindianen en Africano's leverden in 1648 en 1649 tegen het Nederlandse bewind hun beroemde slagen bij Guararapes, de heuvel bij het gelijknamige vliegveld van Recife. Portugezen en Nederlanders stonden met Tupi en Africano's tegenover elkaar. De Braziliaanse vlag die daar nu wappert, symboliseert dat Brazilië deze veldslagen ziet als het begin van haar 'onafhankelijke' natiestaat. Het luidde inderdaad het einde in van het Nederlandse bewind, ook al had men na het bondgenootschap met Portugal in 1641 en zeker na de vrede van Munster in 1648, gesloten tussen de Republiek en Spanje, kunnen verwachten dat ook Bahia toen de oorlog staakte. Om kerkpolitieke redenen en religieuze haatmotieven bleef zij echter haar uitroeppolitiek ten aanzien van protestanten vervolgen. Deze ondergang werd overigens vanaf 1650 mede bespoedigd door de hulp van protestantse Engelsen en rooms-katholieke Fransen vanuit zee aan Portugezen. Het einde van het Nederlandse gezag in Brazilië werd militair met de val van Recife in 1654 en internationaal politiek-juridisch in 1661 met de verkoop van Nederlands Brazilië aan Portugal bekrachtigd. De oorlogsverklaring van de Republiek aan Portugal in 1657 stuitte op de overtuiging van de Engelse en Franse regering dat

de Republiek zich behoorde in te binden. Zodoende werd de Republiek gedwongen tot onderhandelingen en Portugal bleek bereid de capitánias Paraíba, Rio Grande do Norte en Ceará in te leveren. Dat achtte de Republiek merkwaardig genoeg niet voldoende waarom men in 1661 moest volstaan met een geldbedrag voor het afstaan van het Brazilindiaans gebied. Dat alles leidde tot herstel van het Portugees rooms-katholieke imperialisme in Brazilië en bracht een massale vlucht op gang van gereformeerde Brazilindianen naar het Ibiapaba gebergte. Daar zetten zij hun religieuze leven enige jaren voort. Het werd een langdurig bestaan ontnomen ondanks Brazilindiaanse protest en de hulpverzoeken van Paraíba aan het adres van de Staten-Generaal. Vrije ondernemers als de Hoornse koopman Jan Reeps die met anderen een nieuwe poging tot kolonisatie deed in 1692, konden dit lot ook niet keren.

Wanneer we ten slotte het optreden en de inspanningen van de Nederlandse koloniale regering in noordoost Brazilië samenvattend karakteriseren, valt het volgende te noteren. De stad Recife dankt haar ontwikkeling als economisch en politiek-bestuurlijk centrum aan het Nederlandse bewind. Er werd gedurende dertig jaar een soort democratisch bestuur in de kolonie gevestigd en de samenleving werd in sociaal-economisch opzicht een pluraal geheel van tamelijk zelfstandig opererende Portugezen, Joden, rooms-christelijke landheren en Brazilindianen. Deze werden op vrijwillige basis zoveel mogelijk bij het koloniale bestuur betrokken. Het Nederlandse bewind kenmerkte zich daarom door een gelaagde politieke integratie van allerlei Portugezen en Tupi. De koloniale regering leidde in hoge mate een zelfstandig bestaan ten opzichte van de Republiek, al bleef zij voor militaire steun en het generale beleid op de WIC aangewezen. Door de nieuwe bestuurslagen werd de Portugese aristocratie door Johan Maurits als gouverneur werd ingevoegd in het Nederlandse bewind. De geografische indeling was een van de oorzaken dat politieke raadsleden uit Nederland individueel grote macht hadden in de onderscheiden capitánias en er een verdeling van politieke macht binnen de hoogste bestuurslaag ontstond. De gouverneur kon niet in absolute zin, wel beperkt zelfstandig beleid maken. Daarin werd hij over het algemeen zonder problemen gesteund door de andere raadsheren en bestuursraden. De anti-Portugese of rooms-katholieke sentimenten werden voortdurend door het heilige Roomse rijk en de regering van Bahia en de Jezuiten aangewakkerd. Dat bevorderde een zekere cohesie maar ook tweespalt onder de gemêleerde bevolking. In politiek-sociaal opzicht hield de militaire situatie de volken steeds in haar greep. In de context van een sociale breuk met de Portugese kerkpolitieke monocultuur en met het absolute, militante en supranationale kerkgezag kreeg de protestantse kerk ruimte haar missie waar te maken en voor zichzelf een bevoorrechte plaats in de kolonie te veroveren en haar ontmoeting met allerlei volken aan te gaan.